

U áanalte' nukuch máak

Libro del adulto

MEVYT
Modelo
Educación
para la Vida
y el Trabajo

MIBES
MEVYT Indígena
con Español como
segunda lengua

1

Ku káajal in xokik yéetel in ts'íibtik in t'aan. **Maaya**

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Maya

maya • maaya • maaya taan • maya • maaya • maaya taan • maya

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Sara Elena Mendoza Ortega

Coordinación y asesoría
Elisa Vivas Zúñiga

Autoría
Guillermina Duarte Hernández
Elisa Vivas Zúñiga

Coadaptadores de contenidos
Fernando Amilcar de Jesús Kú Tuz
Lizbeth Ahinoan Carrillo Can
Gerónimo Ricardo Can Tec
Miriam Noemí Canché Cabrera
Isaac Esau Carrillo Can
Abraham Dzul Dzul

Asesoría lingüística
Fidencio Briceño Chel

Traducción y corrección ortográfica del maya
Desiderio Lázaro Dzul Polanco
Refugio Vermont Salas

Coordinación gráfica
y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Seguimiento editorial
Tania Fernández Urías
María del Carmen Cano Aguilar

Revisión editorial
Betsy Adriana Granados Trejo

Diseño y diagramación
Jorge Guillermo Aguilar Picasso
Norma García Manzano

Ilustración
Ricardo Pérez Rovira
Cristina Niisawa Ishihara

Fotografía
Pedro Hiriart y Valencia

Diseño de portada
Ricardo Figueroa Cisneros

Agradecemos al INALI la invaluable asesoría y revisión lingüística a la escritura en lengua maya de este paquete modular.

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Maya. MIBES 1. Libro del adulto. D. R. 2007 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa. México, D.F., C.P. 06140. Segunda reimpresión 2010.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autoras y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo de Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9
ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4
ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua*. Maya. MIBES 1. Libro del adulto.
Ku káajal in xokik yéetel in ts'ibtik in t'aan. Maaya. MIBES 1. *U áanalte' nukuch máak*: 970-23-0694-9

Impreso en México

U tsoolol xooko'ob

U ye'esajil le áanalte'a' .....

Oochelo'ob .....

Meyajo'ob utia'al a péeksik a k'abo'ob .....

Letrao'ob utia'al ts'íib ich maaya .....

U yáax jaats .....

Jump'éeel xook .....

Ka'ap'éeel xook .....

Óoxp'éeel xook .....

Kamp'éeel xook .....

U yáax p'iskaambal .....

Jo'op'éeel xook .....

Wakp' éel xook .....

U ka'ajaats .....

Jump' éel xook .....

Ka'ap' éel xook .....

U Ka'ap' éel p'iskaambal .....

Óoxp' éel xook .....

Kamp' éel xook .....

Jo'op' éel xook .....

Wakp' éel xook .....

U yóoxp' éel p'iskaambal .....

U ye'esajil le áanalte'a'

U Molayil u Ka'ansa'al xook yéetel ts'íib ti' Nukuch máak tu lu'umil México yéetel U Molayil u Ka'ansa'al xook yéetel ts'íib ti' Nukuch máak tu Peténil Yucatáne', ku ts'aiko'ob tech jump'éeel jach uts taalil ti' le áanalte' kun meyaj tech utia'al a kaambala' yéetel ku k'aaba'intik **"Ku káajal in xokik yéetel in ts'íibtik in t'aan. Maaya"**. Le je'ela' jump'éeel ti' ichil uláak'o'ob nu'ukbesa'an utia'al a kanik xook yéetel ts'íib ich maaya.

Kéen ts'o'okok a kanik xook yéetel ts'íibe', je'el túun u páajtal u bin a xook utia'al ka xi'ik u ka'analtal a kaambal je'el tu'ux ka'analil a k'áat náakale'.

Le áanalte'a' ka'ajaats yaan ti': Yáax junjaatse' wakp'éeel xook yaan ti', beyxan le u ka'ajaatso'. Ti' tu ka'ap'éeelal yaan a wilik ka'ansajo'ob je'el bix le je'elo'oba', yáax jump'éele' **"Ko'ox xook"** u ka'ap'éele' **"Ko'ox ts'íib"**. Le ku k'aaba'intik Ko'ox xooko' ku ts'aik tech meyajob a beet utia'al a jach ma'alobkiintik a xook; le ku k'aaba'intik Ko'ox ts'íibo' le je'elo' utia'al u beetik u bin u ma'alobtal a ts'íib.

Yo'olal tuláakal le ba'axo'ob ts'o'ok k a'alik tech a' jach k'a'abéet ka táakpajakech ti' jump'éeel kúuchil tu'ux ku ts'a'abal xook, k'a'ana'an xan ka a beet tuláakal le meyajob ku ya'ala'al tech a beeto', je'el bix u ya'alik tech le áanalte'a' yéetel le máax ka'ansikecho'. Uláak' ba'ax jach k'a'abéet k a'alik tech xane', ka yanak u meyaj ti' a kuxtal tuláakal le ba'axo'ob ku bin a kaniko'.

Oochelo'ob

Ti' tuláakal xooko'ob yaan te'ela' yaan a wilik mejen oochelo'ob utia'al a'alik tech ba'ax unaj a beetik kex tumen xan ta wiknal yaan le máax ka'ansikech ka'alikil táan a kanik le t'aan je'el bix u ts'íibta'alo'.

Ba'axo'ob unaj a beetik utia'al xook

U súutukil t'aan. Le oochela' ku ya'alik tech k'a'abéet a paktik tu beel le oochelo'obo', beyxan le ba'ax ts'íibta'ano' yéetel yaan xan a tsolik tu'ux ku k'a'abéetchajal u xo'okol le ts'íiba' wa u ts'íibta'al waba'ax.

Ma'ili' xooknakeche'. Le oochela' ku ye'esik tech le meyaj ken a beeto', yaan u máan ta tuukul wa a na'atik ba'ax u k'áat u ya'al tech le ts'íib ku ye'esa'al techó', utia'al túun le je'elo' k'a'abéet a jach ilik tuláakal u yoochelo'ob, beeytak u ts'alabilo'ob, beeytak u *letrail*, bix bona'anil yéetel u chika'anil ti' uláak' ju'uno'ob a k'ajóol.

U xo'okol ts'íib. Yéetel le oochela' ku ya'ala'al tech ka a wu'uyej wa ka a ts'aatáant jump'éel ts'íib ken a xokej. Wa ka tukultik ma' táan a na'atik yéetel chéen juntéen ka a xoke', yo'olal túun u k'a'ajal tech le ba'ax ku ya'ala'alo', je'el u páajtal a wu'uyik wa a xokik je'el jaytéen a k'áate'.

U na'ata'al xook. Jump'éel oochel ku ya'alik tech ka a k'a'ajes yéetel ka a na'at ba'ax u k'áat u ya'al le ts'íib ta xokajo'.

U xo'okol xóoxot' ts'íibo'ob. Ken a wil le oochela' yaan a beetik meyajo'ob, tumen yo'olal leti'obe' ku páajtal a k'ajóoltik tuukulo'ob, t'aano'ob, beyxan u tsoolol ti' jump'éeel xóoxot' ts'íib.

U xo'okol t'aano'ob. Le oochela' ku ya'alik tech ka a xok t'aano'ob yéetel ka yanak a k'ajóoltik u tsoolol beyxan le *letrao'ob* ikil u ts'íibta'alo', le *letrao'ob* ikil u káajsa'al yéetel u ts'o'oksa'al u ts'íibta'al jump'éeel t'aano'.

U k'ajóolta'al letrao'ob. Le oochela' ku ye'esik tech le meyajo'ob ken a beeto', táan u ya'alik tech ka yanak a k'ajóoltik le *letrao'ob* ken a kano'obo' yéetel ku ye'esik tech bix u ts'íibta'alo'ob ti' t'aano'ob, u k'áat u ya'ale', wa unaj u ts'íibta'al yéetel nukuch wa mejen *letrao'ob*.

Ba'axo'ob unaj a beetik utia'al ts'íib

U súutukil t'aan. Le oochela' ku ya'alik tech k'a'abéet a paktik tu beel le oochelo'obo', beyxan le ba'ax ts'íibta'ano' yéetel yaan xan a tsolik tu'ux ku k'a'abéetchajal u ts'íibta'al waba'ax.

U tukulta'al bix kun beetbil jump'éeel ts'íib. Yéetel le oochel je'ela' k a'alik tech ka yanak a tukultik tu beel máax ti' ken a ts'íibt jump'éeel ju'un, ba'ax ken a wa'al ti', bix ken a wa'alil ti' yéetel bix unaj u ye'esa'al u ts'íibil yo'olal u jóok'ol jach je'el bix a tukultmajil a k'áat a wa'al yéetel le ts'íibo'.

U ts'íibta'al waba'ax. Le oochela' yaan a wilik táan u ye'esik tech tu'ux ken a ka'a ts'íibt waba'ax wa tu'ux ken a ts'íibt ba'ax ts'o'ok a yáax tukultik a k'áat a wa'al ts'íibta'anil.

U ka'a xo'okol yéetel u yutskiinta'al ts'íib. Le oochela' ku k'a'ajsik tech kéen ts'o'okok a ts'íibe' unaj a ka'a xokik yo'olal a wilik wa ku ya'alik ba'ax a k'áat a wa'alej, uláak' ba'al xane', ken a ka'a xoke' wa ma' bey je'el bix a tukultmajile', ka wutskiintik u ts'íibil wa k'a'abéet.

U beeta'al xóoxot' ts'íibo'ob. Yéetel le oochela' ku ya'ala'al tech ka a beet u meyajil a ts'íibtik yéetel a na'atik xóoxot' ts'íibo'ob, je'el bix xan ka a k'ajóolt le t'aano'obo' yéetel u tsoolil ichil xóoxot' ts'íib.

U ts'íibta'al t'aano'ob. Le oochela' ku ya'alik tech ka a ts'íibt t'aano'ob yéetel ka a k'ajóolt u tsoolil le *letrao'obo'* wa le *letra* káajsiko'.

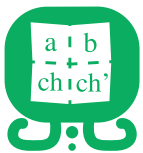
U ts'íibta'al letrao'ob. Le oochela' ku ya'alik tech ka a k'ajóolt bix u bin u ts'íibta'al le *letra* ken a kano' yéetel a k'ajóoltik bix u meyaj, u k'áat u ya'ale', wa unaj u ts'íibta'al yéetel nukuch wa mejen *letrao'ob*, beyxan u tojkinajil xóoxot' ts'íibo'ob wa tuukulo'ob k'a'abéet tech.

U ke'etel ts'íibo'ob. Le oochela' yaan a wilik ti' meyajo'ob tu'ux ku ye'esa'al ts'íibo'ob ta meyajtaj ti' le xooka'. Te'ela' yaan a k'ajóoltik bix u jela'anil le ts'íibo'obo', a k'ajóoltik bix beeta'anil, bix u meyaj, u t'aanil, u yoochelil.

U xo'okol mejen pikil ju'uno'ob. Le oochela' ku ya'alik tech ka a wu'uy wa a xok ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jump'éel chan pikil ju'un, je'el bix u tsolik le xooka'. Yéetel le je'ela' je'el u páajtal a chowakkíintik ba'ax a wojel yo'olal le xook ta wu'uyaj wa ta beetajo'.

Meyaj yéetel xóoxot' ju'uno'ob. Le oochela' yaan a wilik ti' u meyajilo'ob' xook wa ts'íib, leti' kun a'alik tech bix ken a beetil meyajo'ob yéetel xóoxot' ju'uno'ob yo'olal u jach jéets'el ti' teeche le *letrao'ob* ts'o'ok a kaniko'. Yéetel leti'obe' je'el u páajtal a beetik t'aano'obe' wa mejen xóoxot' ts'íibo'ob, je'el xan u páajtal a k'ajóoltik bix u nu'upul ti' jejeláas t'aane'.

Meyajo'ob utia'al a péeksik a k'abo'ob

Ti' le meyajo'oba' yaan:

- A péeksik ma'alob a k'abo'ob yo'olal a kanik a ts'íibt letrao'ob yéetel a beetik oochelo'ob yéetel u ch'ilibil a ts'íib.
- A beetik oochelo'ob tu'ux ken a chukbes t'o'olo'ob ma' chuka'ano'obi'.

Nup le mejen t'o'olo'obo' yo'olal a wilik ba'ax
oochelil kun jóok'oli'.

Nup le mejen t'o'olo'obo' yo'olal a wilik ba'ax
oochelil kun jóok'oli'.

Beet uláak' ts'íibo'ob je'el bix beeta'anil le yáaxo'.

nnnn

~~~~~

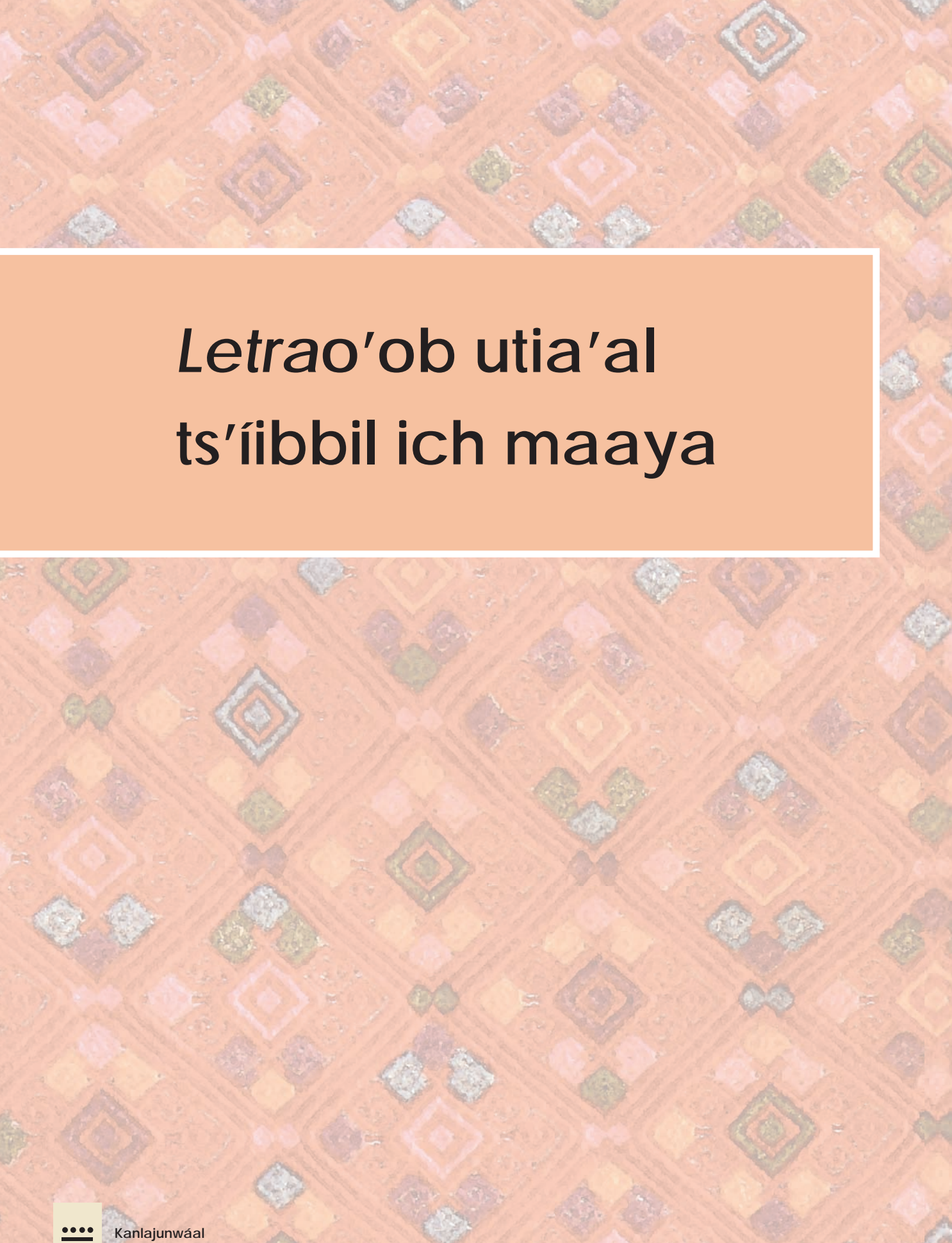
oooooo

@@@

~~~~~

www

Letrao'ob utia'al ts'íibbil ich maaya

- Il a wile, ku ts'o'okole' ka xokik u k'aaba' le letrao'oba'

A B Ch Ch' E I J K K' L M N O P P' R S T T' Ts Ts' U W X Y

a b ch ch' e i j k k' l m n o p p' r s t t' ts ts' u w x y

- Ts'iibt le letrao'ob k'ala'ano'ob tu ka'ap'éel kanti'itso' bey je'ex tsola'anilo'obo'

- Kaxant ti' a tsoolol t'aan palabrao'ob ku káajal yéetel le letrao'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtiko'ob.

a
b
ch
ch'
e
i
j
k
k'

l
m
n
o
p
p'
r
s
t

t'
ts
ts'
u
w
x
y

- Ba'ax letrail ma'atech u káajal u ts'iibta'alo'ob yéetel

In k'aaba'e':

In kaajale':

U méek'tan kaajil:

U yáax jaats

Táankelem, lóok'byan wa nukuch máake' yaan:

- U k'ajóoltik **a, e, i, o, u, b, j, k, l, m, n, p** yéetel **s**.
- U tukultik ba'ax u k'áat u ya'al jejeláas ts'íibo'ob ma'ili' u xoke'.
- U beetik jejeláas ts'íibo'ob.
- U k'ajóoltik bix ts'íibta'anil tuláakal le ju'uno'ob kun e'esbil ti'o'.

Jump'éeel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **a, e, i, o** yéetel **u** ich maaya.
- A tukultik ba'ax u k'áat u ya'al jump'éeel ts'íib kéen ts'o'okok a wilik ma'ili' a xoke'.
- A xokik jump'éeel ts'íibtbil ju'un.
- A beetik jump'éeel ts'íibtbil ju'un.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **A, E, I, O** yéetel **U**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u xo'okol ti' le jump'éeel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ju'unil ku xokiko'ob.

Ba'ax u biilal le ts'íibtbil ju'uno'obo'.

- Il a wil le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ta wilaji'.

Ba'ax ju'unil le je'ela'.

Ba'axten ku ts'íibta'al.

Ba'ax ka tukultik ku ya'alik.

Señor don Ysidro Rejón.

Tihosuco*, 2 de abril de 1848.

In jach yaamail noj tsikbe'enil yuume, ts'o'ok in k'amik a tsikbe'enil ju'un likil a ts'aa núuktik teen bikil u tsikbe'enil yuum don Miguel Barbachano*, Gobernador, ts'o'ok xan u ch'a'ik u juramentoil ti' noj kaaj Ho*, bay xan likil u ya'alik teen a tsikbe'enil bikil u tsikbe'enil yuum don Felipe Rosado*, ts'o'ok u k'amik u tituloil Jefe Superior Político ti' noj kaaj Kax*, kin wa'alik túun ti' a tsikbe'enil jach ki'imak in wóol ti', bey xan tuláakal amigo'obi', tumeenel mix ba'al ku yúuchul wa ma' lik'úul ti' jaajal Dios yéetel u ki'ichpam na' ts'o'ok xan in ch'a' nu'uktik tuláakal, je'e bix likil u ts'áaik núuk ti' teen a tsikbe'enil, le kin ts'áaik yojéete a tsikbe'enil día cuatro kin jóok'ol way ti' kaaj Hotzuc*, utia'al in taalbal ti' u kaajil Peto*, día seis kin k'uchul tu kaajil Peto*, ti' in wa'alik ba'ax úuchak ti' a tsikbe'enil ta kaajil Peto*, wa tu ts'a jaajal Dios yéetel u ki'ichpam na'; ja'alil u xuul in t'aan ts'a in saludes ti' u tsikbe'enil señor cura don José Canuto Vela, jach ki'imak tin wóol ti' yaan, a compañía a tsikbe'enile'ex, ja'alil u xuul in t'aan ti' a tsikbe'enile'exo'.

Jasinto Pat*

Comandante

- Xok le ts'íib ta wilajo'.

- Beet jump'éeel oochel tu'ux ka chíikpajak ba'ax tu tukultaj máax ts'íibt le ju'un ts'o'ok a xokiko'.

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- **Xok yéetel tsikbalt ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le xóoxot' ts'iibo'oba'.**

Don Miguel Barbachano, Gobernador, ts'o'ok xan u ch'a'ik u juramentoil ti' noj kaaj Ho.

Don Felipe Rosado, ts'o'ok u k'amik u tituloil Jefe Superior Político ti' noj kaaj Kax.

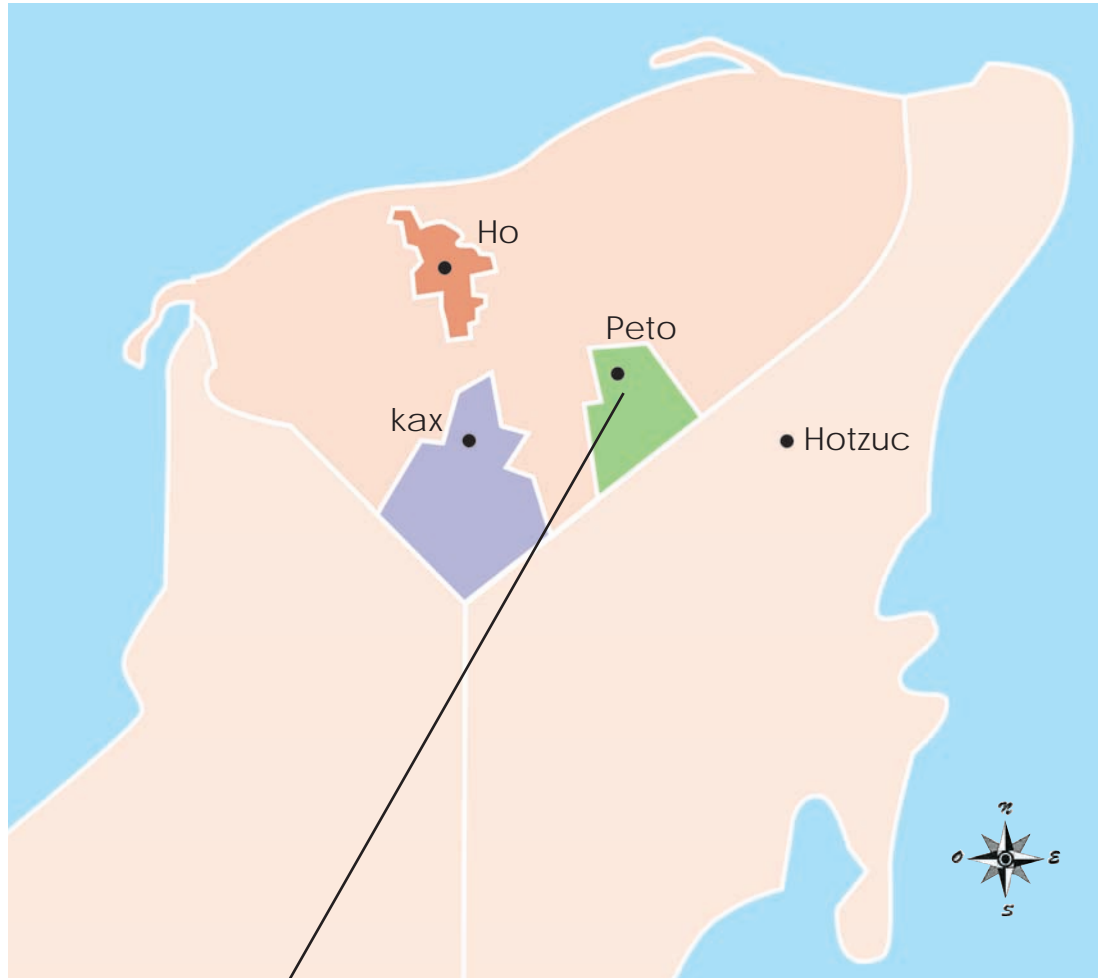
Le kin ts'aik u yojéelt a tsikbe'enil día cuatro kin jóok'ol way ti' kaaj Hotzuc, utia'al in taalbal tu kaajil Peto.

Día seis kin k'uchul tu kaajil Peto, ti' in wa'alik ba'ax úuchak ti' a tsikbe'enil ta kaajil Peto, wa tu ts'aj Jajal Dios yéetel u ki'ichpam na'.

- **Ts'iibt jump'éel t'o'ol yáanal le t'aano'ob ka k'ajóoltiko'.**

- Xok u yúuchben k'aaba' le kaajo'ob yaan ichil le oochela', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel le túumbeno'ob yaan yáanaló'.

Peto

Jo'

Tekax

Tihosuco

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a beetik.

A wojel wáaj ba'ax u k'áat u ya'al u k'aaba' le kaajo'oba'. A'alej. Yaan wáaj a k'ajóoli'. Máakalmáako'ob.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka xokik u k'aaba'ob.

abal

ek

bej

ich

xikin

otoch

Koj

uj

mukuy

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **A**, **E**, **I**, **O** yéetel **U**.

A

a

Anae' tu xoka**j** u ts'íibtbil ju'un Jacinto Pa**t** tu kaajil **A**balá.
Juane' **j**ach ku bin **j**anal tu yikna**i** **A**rturo.

E

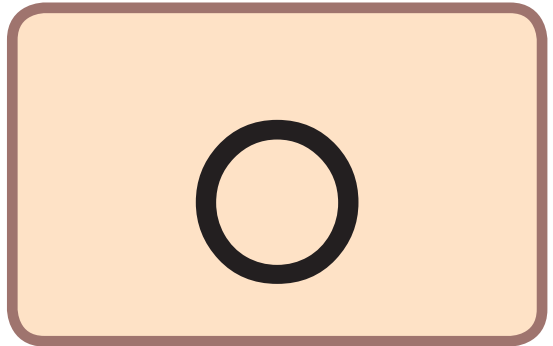
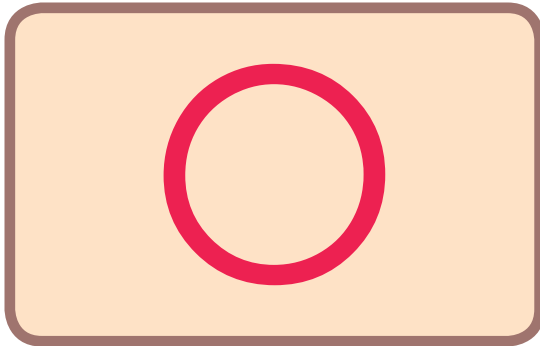
e

Esteban yéetel **E**lisae' jbino'ob xímbal tu yúuchben kaajil Pe**t**o.
Pe**k**ekbal juntúul kéej chúumuk u be**j**il Santa **E**lena.

I

i

Isidro Rejóne' tu núukaj u ts'íibtbil ju'un Cecilio Ch**i** tu kaajil Tep**i**ch.
Ya'ab máak jkíim tu yúuchben kaajil **I**chmul.

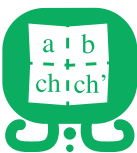
Ocho ti' *abril* ka tsikbalnaj Jacinto Pat yéetel **I**sidro Rejón tu kaajil Peto.

Antonioe' ku **k**onik óop tu kaajil **O**pichén.

Uts tin wich in xokik bix **k**uxlajik le úuchben máako'ob **t**u k'iinil **u** ba'ate'el sak wíiniko'ob yéetel máasewalo'obo'.

Ursula yéetel **u** suku'une' jbino'ob óok'ot **U**mán.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'alo'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ken u beeto'ob.

Ts'o'ok wáaj a wáanta'al utia'al a beetik jump'éeel ts'ibtbil ju'un. Bey ba'ax utia'ale'.

- Xok le ts'íibtbil ju'una'.

Bécal, Campeche, 3 ti' julio ti' 2005.

In yaabilaj paal:

Tene' ma' ki'imak in wóoli', tumen ma' in wojel bix yanilechi', máax yéetel yanech, ba'ax meyajil ka beetik. Kin k'áat óoltik tech tu yo'olal a na'e' ka yanak a ts'íibtik ten yo'olal in wojéeltik bix a beel.

A wíits'ine' jach k'oja'an, sáamale' yaan in bisik ts'akbil, chéen ba'ale' mina'an ten taak'in utia'al in bo'otik u ts'a'akal, le o'olale' kin k'áat óoltik tech ka a túuxt to'on 500 pesos taak'in, tumen k tukultike' leti' le buka'aj ken u tojolto'.

Ma'alob túun, kin páa'tik ka ts'íibnakech yéetel ka a túuxt le ba'ax k'a'abéet to'on k k'áatik techó'.

A yuum

Felipe Canché Tun

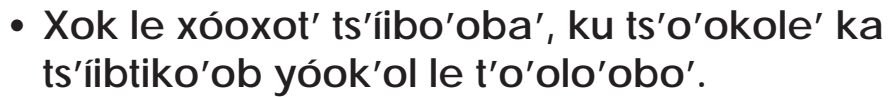
- K'a'ajes bix tsolkíinta'anil le ba'axo'ob ku taasik le ts'íib táant a xokika'.

Ba'ax o'olal ken a wa'al ti'. Bix a k'aaba'.

This image shows a full page of graph paper. It features a uniform grid of small squares created by thin, light blue horizontal and vertical lines. On the far left, there is a single, solid red vertical line running from the top edge to the bottom edge of the page, which serves as a margin. The rest of the page is filled with the blue-lined grid. There are no markings, text, or drawings on the paper.

Tumen ma' in wojel bix yanilechi'.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

-

- Ts'íibt u k'aaba' le oochelo'oba'.

K'eyem

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesiko'ob je'el bix beeta'anil le yáaxo'.

tumen

tumen

bix

b__x

meyaj

mey__j

tojol

t__jol

julio

j__lio

Felipe

F__lipe

ts'akbil

ts'akb__l

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.
- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch **A, E, I, O** yéetel **U**.

Tu túuxtaj **A**ntonia**a** taak'in ti' u na'.

A xsoob Ángelae' tu manaj uláak' u
nu'ukulil u xook.

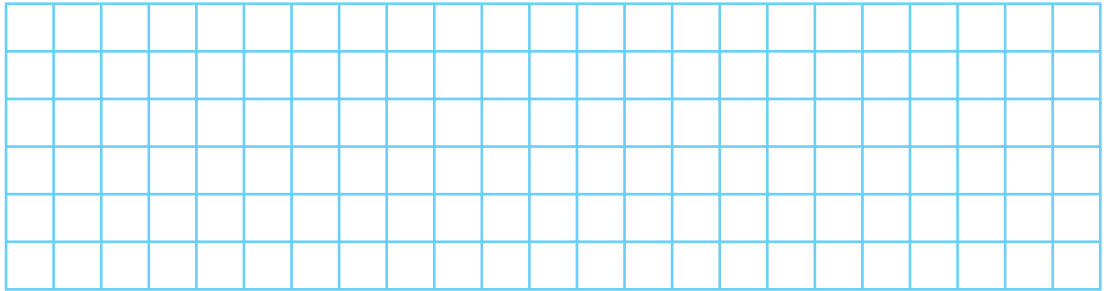

E

e

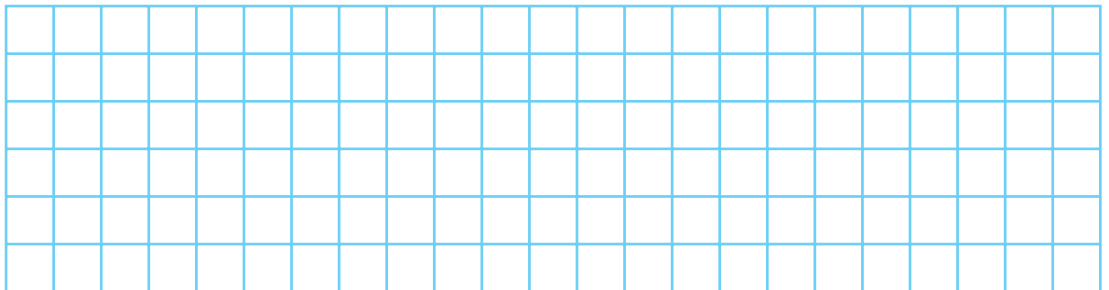
Esteban, ba'ax meyajil ka beetik tu kaajil Escárcega.

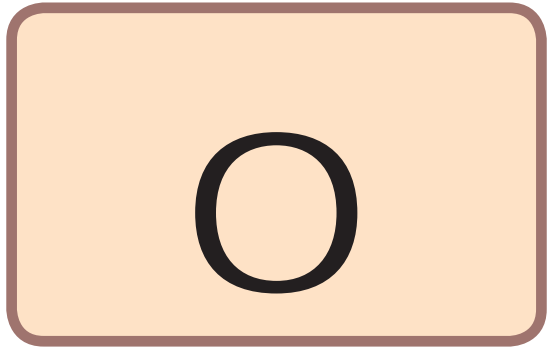
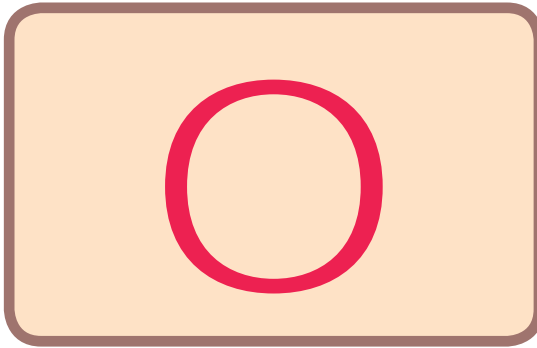

I

i

Yaan in bisik a kiik Inés tu yiknal jmeen ka'abej tumen táan u seen xeej.

[illegible][illegible]

• Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

Señor don Ysidro Rejón.
Tihosuco*, 2 de abril de 1848.

In jach yaamail noj tsikbe'enil yuume, ts'o'ok in k'amik a tsikbe'enil ju'un likil a ts'aa núuktik teen bikil u tsikbe'enil yuum don Miguel Barbachano*, Gobernador, ts'o'ok xan u ch'a'ik u juramentoil ti' noj kaaj Ho*, bay xan likil u ya'alik teen a tsikbe'enil bikil u tsikbe'enil yuum don Felipe Rosado*, ts'o'ok u k'amik u tituloil Jefe Superior Político ti' noj kaaj Kax*, kin wa'alik túun ti' a tsikbe'enil jach ki'imak in wóol ti', bey xan tuláakal amigo'obi', tumeenel mix ba'al ku yúuchul wa ma'lik'úul ti' jaajal Dios yéetel u ki'ichpam na' ts'o'ok xan in ch'a' nu'uktik tuláakal, je'e bix likil u ts'áaik núuk ti' teen a tsikbe'enil, le kin ts'áaik yojéete a tsikbe'enil día cuatro kin jóok'ol way ti' kaaj Hotzuc*, utia'al in taalbal ti' u kaajil Peto*, día seis kin k'uchul tu kaajil Peto*, ti' in wa'alik ba'ax úuchak ti' a tsikbe'enil ta kaajil Peto*, wa tu ts'a jaajal Dios yéetel u ki'ichpam na'; ja'alil u xuul in t'aan ts'a in saludes ti' u tsikbe'enil señor cura don José Canuto Vela, jach ki'imak tin wóol ti' yaan, a compañía a tsikbe'enile'ex, ja'alil u xuul in t'aan ti' a tsikbe'enile'exo'.

Jasinto Pat*
Comandante

Bécal, Campeche, 3 ti' julio ti' 2005.

In yaabilaj paal:

Tene' ma' ki'imak in wóoli', tumen ma' in wojel bix yanilechi', máax yéetel yanech, ba'ax meyajil ka beetik. Kin k'áat óoltik tech tu yo'olal a na'e' ka yanak a ts'íibtik ten yo'olal in wojéeltik bix a beel.

A wíits'ine' jach k'oja'an, sáamale' yaan in bisik ts'akbil, chéen ba'ale' mina'an ten taak'in utia'al in bo'otik u ts'a'akal, le o'olale' kin k'áatik óoltik tech ka a túuxt to'on 500 pesos taak'in, tumen k tukultike' leti' le buka'aj ken u tojolto'.

Ma'alob túun, kin páa'tik ka ts'íibnakech yéetel ka a túuxt le ba'ax k'a'abéet to'on k k'áatik techo'.

A yuum

Felipe Canché Tun

• Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax u chika'anil le ka'ap'éel ts'íibo'oba'.

Ba'ax u jela'anilo'ob.

Ba'ax o'olal ts'íibta'abo'ob.

Ka'ap'éél xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **b** yéetel **j**.
- A tukultik ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbil yéetel chan pikil ju'un ku k'aaba'intik "Ba'alo'ob k'a'abéet ka ojéelta'ak yo'olal VIH/SIDA", kéen ts'o'okok a walak'tik u wáalal ma'ili' a xoke'.
- A wilik bix u bin u xo'okol tumen yaanal máak u chan pikil ju'unil "Ba'alo'ob k'a'abéet ka ojéelta'ak yo'olal VIH/SIDA".
- A xokik jump'éel u ju'unil u t'a'anal máak.
- A ts'íibtik jump'éel k'ubent'aan.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **B** yéetel **J**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u xo'okol ti' le ka'ap'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

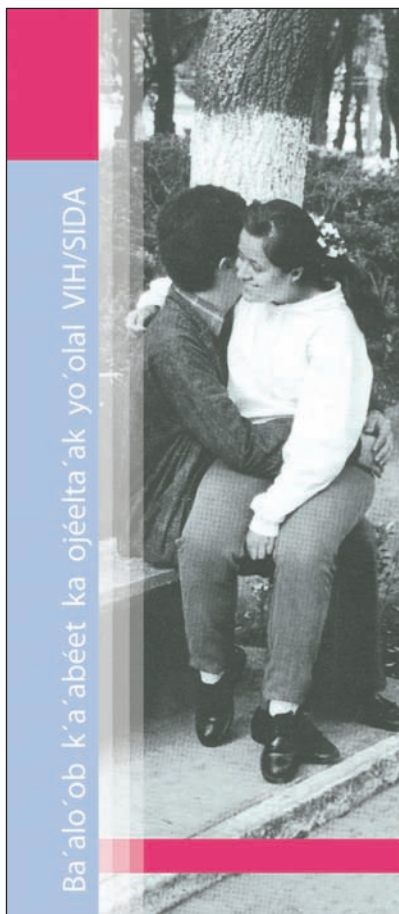
Ba'ax ju'unil jk'u'ub ti' le ko'olelo'.

Ba'ax u biilal le mejen pikil ju'uno'obo'.

Yaan wáaj a k'ajóoli'. Máakalmáako'ob.

- Walak't le u chan pikil ju'unil **Ba'alo'ob k'a'abéet ka ojéelta'ak yo'olal VIH/SIDA** ts'a'ab techo', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ta wilaji'.

Bix ts'íibta'anil.

Ba'ax o'olal ka tukultik ku t'aan le chan pikil ju'una'.
Ba'axten.

Ba'ax molayilo'ob t'oxik le ju'uno'ob beya'.

- U'uy a wu'uy u xo'okol le chan pikil ju'una'.

- Núuk le k'áatchi'oba'.

Ba'ax ku k'a'ajal tech ti' le xook ta wu'uyajo'.

Ba'axo'ob jach k'a'abéet u yojéelta'al.

Ba'ax o'olal ku t'aan le ts'íiba'.

Ka ta wu'uyaj le xooko', ba'axo'ob ma' ta na'ataj tu beeli'.

- Xok yéetel tsikbalt ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le xóoxot' ts'iibo'oba'.

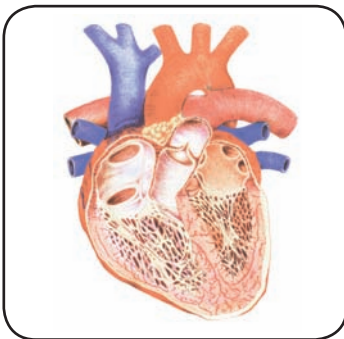
Le VIHo' jump' éel ik' el ku xu'ulsik ba'axo'ob kanáantik u wiinkilal máak ti' je'el ba'axak k'oja'anile'.

Chéen juntúul jach ma'alob jts'akyaj úuchak u ya'alik wa yaan le k'oja'anil SIDA ti' juntúul máako'.

Tak bejla'e' mina'an mix jump' éel ts'aak yo'olal ma' u ts'aik le k'oja'anila', chéen ba'ale' yaan ts'e'ets'ek ts'aako'ob ku k'aaba'intiko'ob *antirretrovirales*.

K'a'abéet ka ila'ak wa mina'an k'oja'anil ti' ba'alo'ob ku luk'esa'al tu wiinkilal máak utia'al ts'aabil ti' u yaanal, je'el bix puksi'ik'al, táamanel yéetel u jeelo'ob.

- Wóolk'alt le t'aano'ob ku chiikpajal u yoochelo'obo'.

- Xok le t'aano'oba' ka a wil máakalmáak ma' a k'ajóolo'obi'.

tsolxikin

páak'al

jobnel

puputs'kil

chíikul

síim

ch'i'ilankabil

ik'el

kúulpachkunaj

Kaxant le t'aano'ob ichil le chan pikil ju'un ts'o'ok u xo'okolo', ka a wil wa je'el u páajtal a na'atik ba'ax u k'áat u ya'alo'obe'; wa ma'e'.

K'áat ti' a wéet xooko'ob wa ti' le máax ka'ansikecho' ka u ya'alo'ob tech ba'ax u k'áat u ya'alo'ob.

- Il a wil **b** yéetel **j**, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan tu xno'ojo'.

b

bejla'e'

ba'al

loobil

tsikbal

xii**b**

kaab

j

jaay

juntúul

mejen

chíikpajal

unaj

yaj

- A'al uláak' t'aano'ob a k'ajóol ku bisiko'ob b wa j.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **B** yéetel **J**.

B

b

Bartolae' táan u **b**in tu najil ts'akyaj yo'olal u yu'ubik u tsik**b**alil u k'oja'anil *SIDA*.

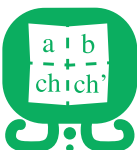
Áalka**b**il u **b**in **B**enito **b**áaxal yéetel Al**b**erto.

J

j

U na' **J**uanitae' ma' sajak **j**anal yéetel u **j**a'ani' kex tumen u yojel yaan *SIDA* ti'.

Jo'oljeake' **J**uanae' tu **j**óoyabtaj u chuun **j**a'aso'ob.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **B** wa **J**.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ju'unil ka tukultik ku ts'íibtiko'ob le máako'obo'.

Ba'ax u biilal le k'ubent'aano'obo'.

Tu'ux ku k'a'abéetchajal.

• **Xok le u ju'unil u t'a'anal máaka'.**

Ti' Carlos Chí Caamale' jk'uch jump'éel u ju'unil u t'a'anal máak utia'al ka xi'ik tu'ux ku xook u paal.

U Najil Xook ti' Primaria "Benito Juárez García"
14 u bejil, ichil 27 yéetel 29
Hopelchén, Campeche.

U JU'UNIL U T'A'ANAL MÁAK

8 ti' diciembre ti' 2005

Carlos Chí Caamal.

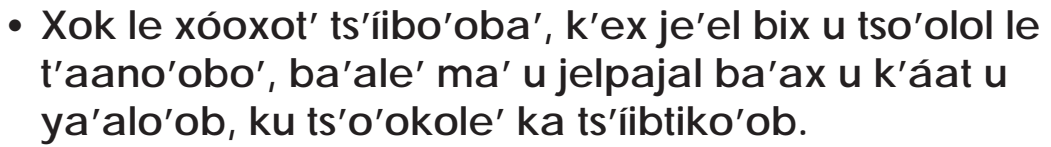
Yéetel le chan ts'íiba', kin wa'alik tech ka talakech tsikbal tin wéetel way tu najil xook ken u ts'a chúumuk k'iin 10 ti' diciembre ti' le ja'aba', yo'olal in ts'aik a wojéelt bix u bin u xook Laura Isabel. Yéetel xan ka in k'ub tech u ju'unil tu'ux ku yila'al bix u bin u kaambal yéetel ka yanak xan a ts'íibtik a k'aaba'i', tumen táan u k'áata'al ten tumen u Jo'olpóopil le u najil xooka'.

Yéetel in táan óolal
Xka'ambesaj Wendy Cámara Rosado

Bix a k'aaba'.

This image shows a full page of graph paper. It features a uniform grid of small squares created by thin, light blue horizontal and vertical lines. On the far left, there is a single, solid red vertical line running from the top edge to the bottom edge, which serves as a margin. The rest of the page is filled with the blue grid pattern. There are no markings, text, or drawings on the paper.

Ka'abeje' ma' táan u béeytal in taal
tumen sáamale' yaan in bin Campeche.

[illegible][illegible][illegible]

-

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka xokik u k'aaba'ob yéetel ka ts'íibtiko'ob te' yáanaló'.

bej

bej

ju'un

xka'ambesaj

u najil xook

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob yéetel **b** wa **j**.

na**j**

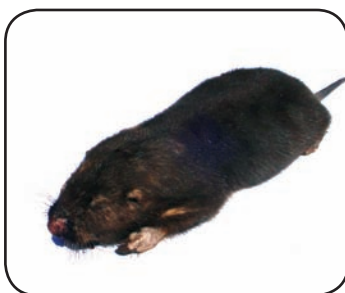
ki__

__oonaj

a__al

ba__

ii__

__uuj

xana__

waa__

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- **Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch B yéetel J.**

B

b

Jchi'ib u yich Benito tumen u yik'el kaab, le beetike' t'uxta'ab jump'éel k'ubent'aan ti' u yuum Basilio.

[illegible]

J

j

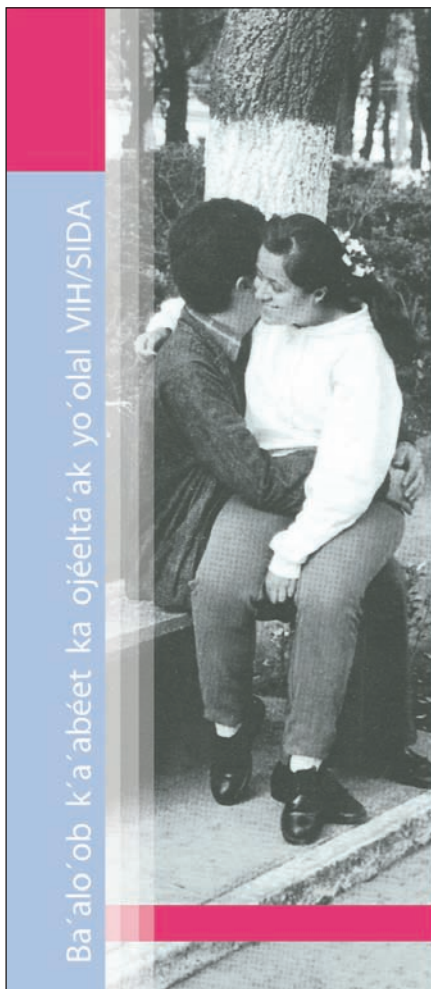
Yo'olal in k'ubik tech u ju'unil bix u bin u kaambal Juana yéetel Julián.

[illegible]

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.**

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

Ba'alo'ob k'a'abeet ka ojeelta'ak yo'olal VIH/SIDA

Xka'ambesaj: Irene Soberanis Cab.

Taan in k'at'ik tech yéetel le
k'ubentaang', ka a meent uts a túxtik
ten junxoot' u nook'il le camisa k'a'abeet
in chuyik ti' in paqila', ka béeyak in
wilik utia'al ka xi'iken in man tu séeblakil
tu noj kaq'il Chetumal. U chowak eexile'
yaan ti', le beetike' ma' unaj in manik
uláak'i'.

Jach ya'abach in nib óolal tech.

Faustina Noh Aké

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Jela'antak wáaj le ts'íibo'oba'. Ba'axten.

Ba'axo'ob ku ts'aiko'ob ojeeltbil.

Ba'ax ti' uláak' sútukilo'ob je'el u páajtal u
k'a'ana'antalo'obe'.

Óoxp'éél xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **k** yéetel **I**.
- A xokik, ku ts'o'okole' ka tukultik ba'ax u k'áat u ya'al le k'aaba'ob ku taasik le chan pikil ju'un ku k'aaba'intik "U Ya'almajt'aanil Máasewal Kaajo'ob" ma'ili' a xoke'.
- A xokik le ba'ax ts'iibta'an ti' u chan pikil ju'unil "U Ya'almajt'aanil Máasewal Kaajo'ob".
- A xokik yéetel a ts'iibtik ju'uno'ob tu'ux ku k'áata'al je'el ba'ax áantajile'.
- A xokik xóoxot' ts'iibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **K** yéetel **L**.
- A k'ajóoltik bix le ts'iibo'ob ts'o'ok u xo'okol ti' le óoxp'éél xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

A wilmaj wáaj jump'éeel ba'al je'el bix le je'elo'oba'.

Máakalmáak suuk a wilik ta kaajali'.

Ts'o'ok wáaj u yúuchul tech jump'éeel ba'al beya'.

Yaan wáaj ju'uno'ob a k'ajóol ku t'aano'ob yo'olal le ba'alo'oba'. Bix u k'aaba'.

- Núuk le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbal yo'olalo'ob.

Wa México kajakbalo'one', a wojel wáaj tuláakal máak yaan k páajtalil.

Ba'ax páajtalilo'ob unaj u yantal to'on.

Xok u jo'olk'aaba' le ju'una', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ka tukultik ku ya'alik wa ba'ax yani'.

U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab

Wa ku tukulta'al jaalk'abil, lajketil yéetel jéets'el áolal yóok'ol kaab ts'a'an u chuun pak'li ti' u k'a'amal u nooy u yut'il yéetel le yaan ti' u lajketil páajtalilo'ob yéetel ma'taan u páajtalil u luk'esa'al ti' u yéetchi'inaajlo'ob máak. Ti' u k'linil 10 ti' *diciembre*, 1948 u ja'abil ka éejenta'ab yéetel ts'a'ab ojéetbil U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab tumen u *Asamblea General* ti' *Naciones Unidas*.

Tu ya'alaj xan Asamblea ti' tuláakal méek'tan lu'umo'ob taakpaja'ano'ob ti' le je'elo', ka yanak u t'o'oxol, u ts'a'abal ojéetbil, u xo'okol yéetel u tsikbaltik al ti' u najilo'ob xook yéetel ti' uláak'kuuchilo'ob tu'ux ku yúuchul ka'ansaj, xma' jumpáaykunajil ichil mixmáak je'el bix a'ala'anil ti' u ya'almajt'aanil le méek'tan lu'umo'obo'.

Úuchik u ya'ala'al u páajtalil wiiniko'obe' bey jump'éeel ba'al tukulta'an jach ma'alob utla'al tuláakal máake', tu yo'alal leti'e' tuláakal kaajo'ob yéetel méek'tan kaajo'obe' unaj u jach xachikubao'ob, yo'alal beyo' tuláakal wiiniko'ob je'el bix xan molayo'obe', mantats' ka yanak u saasilkuntik u tuukulo'ob ti' leti', ka u k'it'itbeso'ob yéetel ka'ansaj u chinjo'alta'al le páajtalilo'oba' yéetel le jaalk'abilo'oba', yéetel ka yanak xan u béeykuntiko'ob yéetel ba'alo'ob ku beetik yo'alal u bin u nonajtal ti' u méek'tanil k lu'umo'ob beyxan taanxel lu'umo'ob, u k'ajóaltal yéetel u kandaanta'al ti' tuláakal yóok'ol kaab yéetel jach ma'alob, je'el bix ti' kaajo'ob ti' le Méek'tan Lu'umo'ob Taakpaja'ano'ob ti' le much'ala' beyxan ichil le méek'tan lu'umo'ob ts'a'an yaanal u páajtalilo'.

- Kaxant ichil u nu'ukulil áantaje' u chan pikil ju'unil **U Ya'almajt'aanil Máasewal Kaajo'ob**, ku ts'o'okole' ka xokik.

- Tsikbalt ba'ax ta xokaj yo'olal le ju'uno'.

Ba'axten ku k'aaba'intik U Ya'almajt'aanil Máasewal Kaajo'ob. Ba'ax páajtalilo'ob ti' le A'almajt'aan ku k'a'ajal techo'. Bix unaj u ts'a'abal le ka'ansaj ti' máasewal kaajo'obo'. Ba'ax unaj u beetik yo'olal máasewal kaajo'ob u noj jala'achil México, u noj jala'achil Campeche, Quintana Roo wa Yucatán yéetel u méek'tan kaajilo'ob.

- **Xok yéetel tsikbalt ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le xóoxot' ts'iibo'oba'.**

Tu Noj Lu'umil Méxicoe' tuláakal máake' unaj u yantal tu tuukul le bo'oybesaj ku ts'aik le A'almajt'aana', le je'elo'oba' ma' bíin mejenkúunsa'aki' mix u luk'esa'al. Utia'al ka béeyak u luk'esa'ale' k'a'abéet u ya'alik xan le A'almajt'aana'.

Wet'a'an kúulpachkunaj ku beeta'al yo'olal u ch'i'ilankabil máak way ti' tuláakal le lu'uma' wa je'el ba'ax uláak' ku loobiltik juntúul wíinik utia'al ka u luk'es wa ka u beet k'aas ti' u páajtalil yéetel u jáalk'abile'.

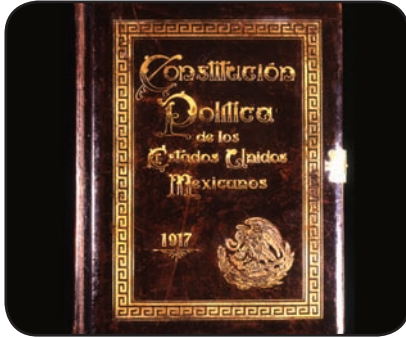
U kanáantik yéetel u ya'abkuntik ba'ax u yojel yo'olal u t'aano'ob, ba'axo'ob u k'ajóol yéetel ba'axo'ob suuk ti'ob beyxan ikil u k'ajóolta'alo'ob.

U ts'a'abal yéetel u ya'abkunta'al u ka'analil le ka'ansaj ichil ka'ap'éel t'aano', ti' le ba'alo'ob kana'an tumen uláak' máako'obo'.

- **Wóolk'alt le t'aano'ob ma' a k'ajóolo'obo'.**

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel u k'aaba'ob je'el bix beeta'anil le yáaxo'.

ka'ansaj

paalitsilil

toj óolal

A'almajt'aan

- Tsikbalt ba'ax u k'áat u ya'alo'ob.

- Il a wil k yéetel l, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan tu xno'ojo'.

k

kuxtal

tuukul

tuláakal

wíinik

xook

l

loob

jejeláas

yo'olal

máasewal

xúul

- A'al uláak' t'aano'ob a k'ajóol ku bisiko'ob k wa l.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **K** yéetel **L**.

K

k

Karene' táan u yu'ub**ik** ts**ik**bal yo'olal paalitsilil.

Kaab yéetel **iik** ku **konik** **K**arina tu kaajal u **kiik**.

L

l

Le xi'ipalo' u yojel yaan u páajtalil ti' utia'al u ya'alik ba'ax ku tukultik.

Ku pulik **L**uis u sóol che' tu jáal u kool u nool.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **K** wa **L**.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ju'unil tu ts'íibtaj le máako'.

A wojel wáaj bix u k'áata'al jump'éeel áantaj.

Ts'o'ok wáaj u k'a'abéetchajal a ts'íibtik jump'éeel ju'un beyo'. Ba'ax o'olal.

• **Xok le ju'un tu'ux ku k'áata'al jump'éel áantaja'.**

USPIBIL, CHEMAX, YUC.

BA'AX O'OLAL: U k'áata'al áantaj.

3 ti' octubre ti'u ja'abil 2005

YUUM MANUEL CANCHÉ CANCHÉ.

U JALA'ACHIL U MOLAY

MÉEK'TAN KAAJIL CHEMAX

Yéetel le ju'una' kin náats'al ti' teech u jala'achil le kaaja', yo'olal in k'áatik tech wa úuchak u páajtale', ka yanak a wáantiko'on yéetel 25 k'áanche'ob tumen k'a'abéet to'on utia'al k meyaj way ti' le kaaja'. Ichil ts'e'ets'ek k'iino'obe' ya'ab xchuuyo'ob yaan u káajsik u meyajob yéetel u nu'ukulil chuuy yaan way ti' le chan kaaja'.

Chéen le jaaj k ts'aik a wojéelt yéetel le ju'una', tumen túun jach k ojel úuchak a wáantiko'on yéetel le ba'alo'oba', k ts'aik tech u nib óolalil yo'olal tuláakal ba'ax kun páajtal a beetik tu yo'olal k chan kaajal.

YÉETEL IN TÁAN ÓOLAL

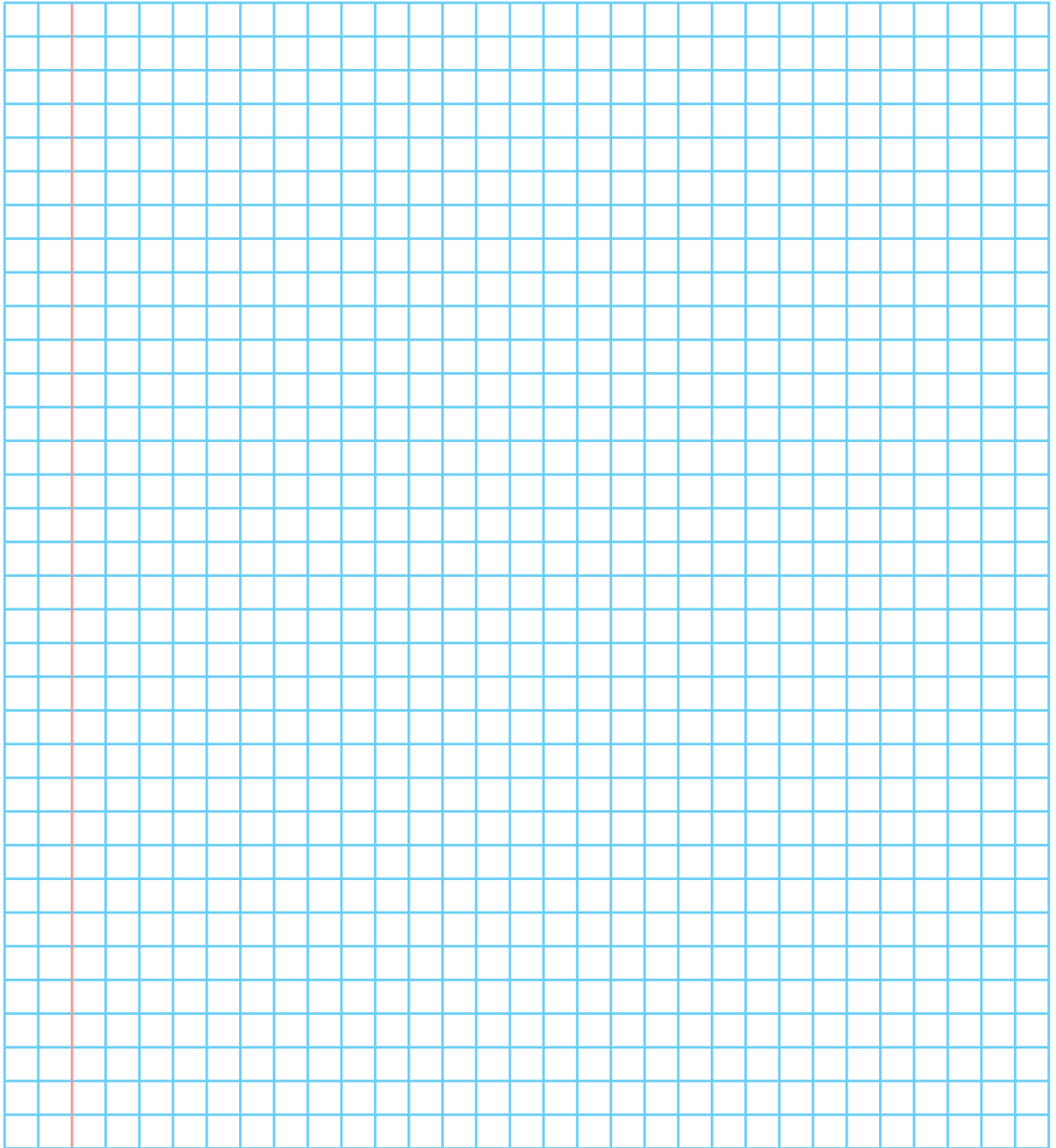
YUUM ALFONZO EK NAJERA.

U JALA'ACHIL LE CHAN KAAJA'

• **K'a'ajes bix tsolkíinta'anil le ba'axo'ob ku taasik le ts'iib táant a xokika'.**

Tu'ux kaajil yanech yéetel ba'ax k'iin bejla'e'.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik le xóoxot' ts'íibo'ob je'el bix a tukultik unaj u bine'.

Ka yanak a wáantiko'on **yéetel kamp'éel mayakche'ob**
utia'al u xook nukuch máako'ob yaan way kaaje'.

K'a'abéet to'on

Wa úuchak a túuxtik ten

Uláak' ba'ale', k k'a'ajsik tech

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Il a wil le ba'alo'ob yaan ichil le naja', ku ts'o'okole' ka ts'ibtik u k'aaba'ob.

ch'óoy

k'áanche'

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob yéetel **k** wa **l**.

kay

  áal

koo

  aax

mu uy

maka

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch **K** yéetel **L**.

K

K

Tu **kanaj** u beet xok**bil** chuuy **K**arla yo' olal le áantaj ts' a' ab ti' o' .

[illegible]

L

_____

Tu k'áatajo'ob áantaj Liborio yéetel Luisa utia'al u
maniko'ob ts'aak.

[illegible]

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.**

- **Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.**

Cámara de Diputados
H. Congreso de la Unión

U YA'ALMAJT'AANIL MÁASEWAL KAAJO'OB
TI' U NOJ A'ALMAJT'AANIL U LU'UMIL MÉXICO

U NOJ JALA'ACHIL
U NO'OJK'ABIL NOJ JALA'ACHIL

A'ALMAJT'AAN ÉEJENTA'AN TUMEN LE MÚUCH'
MEEYJIL'O'OB YANO'OB TE' MOLAYO'

ARTÍCULO 1o.
Tu Noj Lu'umil Méxicoe' tuláakal máake' unaj u yantal
tu tuukul le bo'oybesaj ku ts'aik le A'almajt'aana', le
je'elo'oba' ma' biin mejenkúunsa'aki' mix u luk'esa'al.
Utia'al ka béeyak u luk'esa'ale' k'a'abéet u ya'alik xan
le A'almajt'aana'.

Ti' tuláakal u Noj Lu'umil Méxicoe' wet'a'an paalitsilil.
Le táanxel lu'umil paalitsilo'ob ku k'uchulo'ob way ti' k
lu'uma', chéen tu yo'olal lelo' ku luk'ul u paalitsililo'ob
yéetel ku bo'oybesa'alo'ob tumen le A'almajt'aana'.
Wet'a'an kúulpachkunaj ku beeta'al yo'olal: u
ch'i'ilankabil máak way ti' tuláakal le lu'uma', je'el
bix xiibo'obe' beyxan ko'olelo'ob, u ja'abil, u jejeláasil
ba'axo'ob ku páajtal u beetik, bix u kuxtal yéetel uláak'
máako'ob, u toj óolal, ba'ax u yoksaj óolal, ba'axo'ob
ku ya'ala'al, ba'ax uts tu t'aan, wa ts'oka'an u beel
wa ma', wa je'el ba'ax uláak' ku loobiltik juntúul wiinik
utia'al ka u luk'es wa ka u beet k'aas ti' u páajtalil
yéetel u jáalk'abile'.

USPIBIL, CHEMAX, YUC.
BA'AX O'OLAL: U k'áata'al áantaj.
3 ti' octubre ti'u ja'abil 2005

YUUM MANUEL CANCHÉ CANCHÉ,
U JALA'ACHIL U MOLAY
MÉEK'TAN KAAJIL CHEMAX

Yéetel le ju'una' kin náats'al ti' teech u jala'achil le kaaaja',
yo'olal in k'áatik tech wa úuchak u páajtale', ka yanak a
wáantiko'on yéetel 25 k'áanche'ob tumen k'a'abéet to'on
utia'al k meyaj way ti' le kaaaja'. Ichil ts'e'ets'ek k'iino'obe'
ya'ab xchuuyo'ob yaan u káajisik u meyaj'ob yéetel u
nú'ukulil chuuy yaan way ti' le chan kaaaja'.

Chéen le jaaj k ts'aik a wojéelt yéetel le ju'una', tumen t'úun
jach k ojel úuchak a wáantiko'on yéetel le ba'alo'oba', k ts'aik
tech u nib óolalil yo'olal tuláakal ba'ax kun páajtal a beetik tu
yo'olal k chan kaaaja'.

YÉETEL IN TÁAN ÓOLAL

YUUM ALFONZO EK NAJERA.
U JALA'ACHIL LE CHAN KAAJA'

- **Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.**

Chika'ano'ob wáaj le ts'íibo'oba'. Ba'axten.

Máaxo'ob beetik.

Ts'íibta'ano'ob wáaj utia'al juntúulili' máak. Ba'axten.

Le ba'ax ku ts'aiko'ob ojéeltbilo', jump'éelili' wáaj u
biilalo'ob. Ba'axten.

Jump'éelili' wáaj bix ts'íibta'anilo'ob. Ba'axten.

Kamp'éél xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **m** yéetel **n**.
- A tukultik ba'ax ku ya'alik u chan pikil ju'unil "KO'OLEL YÉETEL U YU'UK'UL ANIS" chéen ka a jach il a wilej.
- A xokik ba'ax ts'íibta'an ti' u chan pikil ju'unil "KO'OLEL YÉETEL U YU'UK'UL ANIS".
- A xokik yéetel a ts'íibtik u k'aaba' ba'axo'ob suuk a manik.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **M** yéetel **N**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u xo'okol ti' le kamp'éél xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ju'unil e'esa'ab ti' le ko'olelo'.

Yaan wáaj uláak'o'ob a k'ajóoli'. Bixo'ob.

Ba'ax o'olal ku ts'a'abal le mejen pikil ju'uno'oba'.

Tu'ux ku t'o'oxolo'ob.

- Kaxant yéetel jach il a wil u chan pikil ju'unil **KO'OLEL YÉETEL U YU'UK'UL ANIS** ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ku ya'alik. Áantaba yéetel le k'áatchi'oba'.

Ba'ax molayil ts'íibtik yéetel t'oxik le chan pikil ju'una'.
Yo'olal le oochelo'obo', ba'ax ka tukultik ku ts'aik ojéeltbil.
Yaan wáaj t'aano'ob ka k'ajóoltik. Bix u meyaj le t'aano'ob
ichil le chan pikil ju'un beya'.

- Xok le chan pikil ju'uno'.

- Núuk le k'áatchi'oba'.

Ba'ax le seen káaltalilo'.
Ba'ax ku beetik ti' máak.
Ba'ax ku yúuchul ti' juntúul ko'olel k'oja'an ti' chaampal wa
ku yuk'ik anis.
Ba'ax k'a'abéet u beetik wa u tukultik máak ken u yuk' anis.
Ba'ax je'el u yúuchul ti' máak wa ka u xa'ak't anis yéetel
ts'aako'obe'.

- Xok le xóoxot' ts'iibo'oba', ku ts'o'okole' ka tsoliko'ob yéetel 1, 2, 3, 4, 5, je'el bix úuchik a xokik ichil le chan pikil ju'uno'.

Anise' jump' éel droga. Jump' éel drogae' tuláakal ba'al kéen okok tu jobnel máake' ku beetik u jelpajal u meyaj u wiinkilal.

1

Mix juntéen unaj u xa'ak'ta'al anis yéetel ts'aako'ob utia'al u wenel máak, tumen ku beetiko'ob u jach chi'ichnaktal wamáax.

Ya'ab u paalal ko'olelo'ob ku káaltalo'ob ka'alikil k'oja'ano'ob ti' chaampale', yaan k'iine' kéen síijike' ma' jach toj u yóolo'obi'.

U k'astal u táamanel máake', jump' éel ti' le k'oja'anilo'ob ku taal tu yo'olal u seen káaltal máako'.

Mix bik'in ka yanak a p'áatal jach tip'a'an kala'anilech. Ken a wuk' anise' il a wil a ts'aik u p'iis.

- Tsikbalt ba'ax ta na'ataj ti' le xóoxot' ts'iibo'obo'.

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka nupik yéetel le t'aano'ob kúulpach ba'ax ku ya'aliko'obo'.

ma'alob	kaabal
xiib	jump'ít
polok	síijil
toj óolal	k'aas
ya'ab	ajal
nojoch	bek'ech
éemel	k'oja'anil
kíimil	na'akal
wenel	ko'olel
ka'anal	chichan

- A'al uláak' t'aano'ob je'el bix le je'elo'oba'.

- Il a wil le oochelo'oba' beyxan **m** yéetel **n**, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'obo'.

chamal

m

meyaj

máak

táamanel

iim

ts'o'om

kala'an

n

na'at

nu'ukbesaj

jobnel

janal

chéen

- A'al uláak' t'aano'ob a k'ajóol ku bisiko'ob **m** wa **n**.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **M** yéetel **N**.

M

m

Martae' **m**a' jach káalchaj ka jbin tu cha'anil **M**otuli'.

Marioe' sáansamal u tséentik u yaalak' **m**iis.

N

n

Bisa'ab **N**arcisa ti' jump'éel kúuchil tu'ux ku tso'olol u xikin máaxo'ob mantats' kala'ano'ob.

Mejen paalal ku xooko'ob tu najil xook **N**icolás Bravoe' bisa'abo'ob xímbal Chichén Itzá.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **M** wa **N**.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ken u ts'íibt le ko'olelo'obo'.

Ba'ax u biilal ku ts'íibta'al ba'axo'ob kun mambil.

Ts'o'ok wáaj u k'a'abéetchajal a ts'íibtik jump'éeel ju'un beyo'. Ba'ax o'olal.

Ba'ax uláak' ju'uno'ob tu'ux ku ts'íibta'al ba'alo'ob je'el u béeytal u beeta'ale'.

- Xok le ju'un tu'ux ts'ibta'an tuláakal le ba'axo'ob kun mambilo'.

U K'aaba' ba'axo'ob kun mambil

- Junwuuts' bu'ul.
- Jump'eel kilo u bak'el K'éek'en.
- ka'ak'áax rábano.
- Juncháach xpéelon.
- Junwuuts' p'aak.
- ka'awóol chak iis.
- óoxp'eel xya'ax iik.
- Ka'ats'íit x'kat iik.
- Juncháach u le' chaay.
- Táankuch kilo ta'ab.
- ka'ap'eel oon.
- Táankuchwuuts' jib.
- Jump'eel litro ja'.

Ba'ax janalil je'el u páajtal a beetik yéetel le ba'axo'ob ts'o'ok a xokika'.

- **Xok le xóoxot' ts'íiba'.**

Ti' Luise' k'áata'ab u nu'ukulil u xook, k'a'abéet u láaj manik le ba'alo'ob a'ala'ab ti'o', ba'ale' unaj u ts'íibtik jayp'éeel ken u mani' beyxan le ba'alo'ob k'a'ana'an ti'o'.

- **Ts'íibt u k'aaba' le ba'alo'ob k'a'abéet u ma'analo'.**

Uk'aaba' ba axo' ob kun mambil

- **Xok a meyaj ka a wutskíint wa k'a'abéet.**

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka ts'ibtik xóoxot' ts'iibo'ob je'el bix beeta'anil le yáaxo'.

1) nook'

F	a	t	i	m	a	e	'	t	u	m	a	n	a	j	j	u	m	p	'	é	e	l	t	ú	u	m	b	e	n
n	o	o	k	'	u	t	i	a	'	a	l	u	b	i	n	c	h	a	'	a	n	ó	o	k	'	o	t	.	

2) bak'

3) chaakal

4) u nu'ukulil xook

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Chukbes yéetel t'aano'ob le xóoxot' ts'íibo'oba'.

bu'ul

Albertoe' tu manaj
junwuuts'

U kiik Juliae' tu
konaj

Elsae' tu manaj
waaj yéetel

U bak'el
k'éek'ene' ko'oj,
ma' bey

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Chukbes yéetel **m** wa **n** le t'aano'ob yaan ichil le chan ts'iiba'.

Ku tsikbaltik u **n**ool Jua___e', bejla'e' ___a' je'el

bix ka'ache'. Úuch bi___e' le taak'i___o' ___a'atech

bi___ u ya___tal ti' leti'ob, mi___a'an xa___ u kúuchil

tu'ux ku yúuchul koo___ol yéetel ___aan, chée___

k'exbil u beeta'al ba'alo'ob utia'al jaa___tbil yéetel

uláak' ___áako'ob. Yaa___ k'ii___e' ku bi___o'ob tak

ti' uláak' kaajo'ob utia'al u k'exo'ob le ba'ax ya___chaj

tu koolo'obo'. Ku bisiko'ob ya'abach ba'alo'ob je'el bix:

___akal, ___al, iib, ixi'i___, tiki___ iik, chi'ika___, ts'ii___,

beyxan ___ukuch k'úu___.

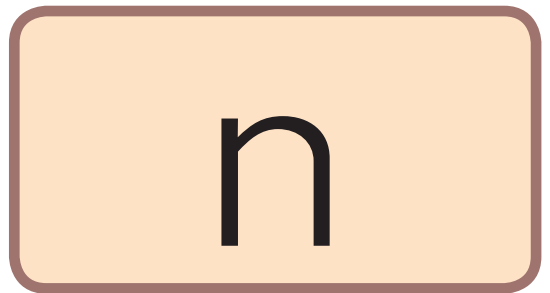
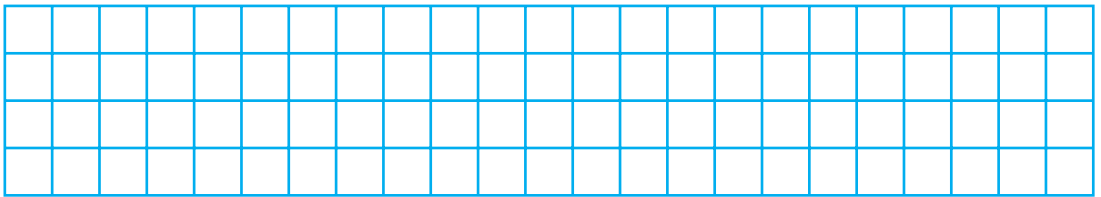
- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

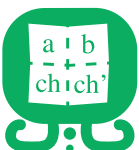
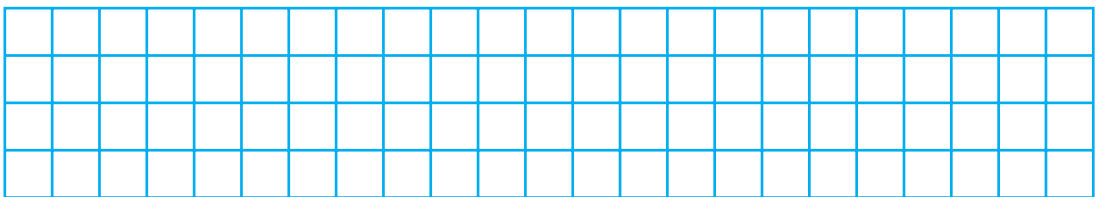
- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch **M** yéetel **N**.

Yaan u **m**áan **M**artina tu najil xook "Nachi Cocom" tu kaajil **M**orelos, utia'al u k'áatik ba'ax ken u **m**anej.

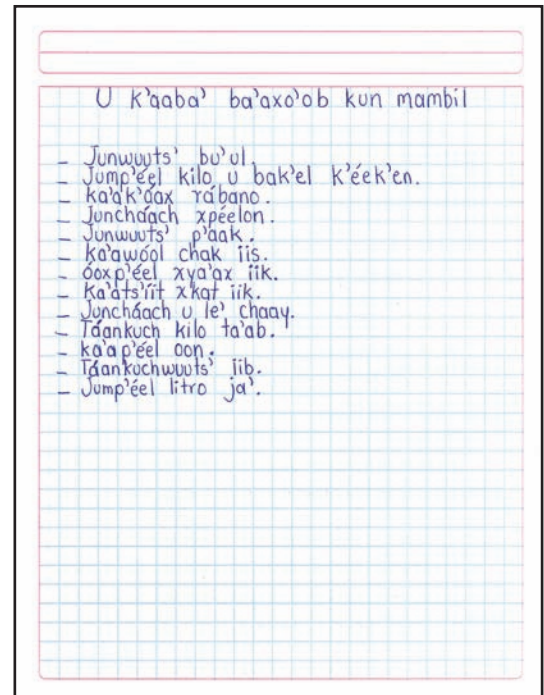
Tu kaajil **N**abalam ken **n** xi'ik u **m**ano'ob u **n**u'ukulil u xook **N**azario yéetel Mario.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'oba'.

Máaxo'ob ti' ku ts'a'abal ojéeltbil.

Ba'ax u jela'anil le ts'íibo'oba'.

Ba'ax u biilalo'ob.

In yáax p'iskaambal

Ts'íibt **beey** wa **ma'** ichil le ( ) yaan ta xno'ojo'.

XOOK

- In wojel tu'ux ku meyaj le ju'uno'oba':

Ts'íibtbil ju'un	(	)
Ju'un tu'ux ku k'áata'al waba'ax áantajil	(	)
U Ya'almajt'aanil Máasewal Kaajo'ob	(	)

- In k'ajóol bix le mejen pikil ju'uno'oba':

Ba'alo'ob k'a'abéet ka ojéelta'ak yo'olal VIH/SIDA	(	)
KO'OLEL YÉETEL U YU'UK'UL ANIS	(	)

- In wojel ba'ax u biilal le ts'íibo'oba':

U k'aaba' ba'axo'ob kun mambil	(	)
U ju'unil u t'a'anal máak	(	)

- Je'el u páajtal in wa'alik ba'ax u k'áat u ya'al jump'éel ts'íib ken in wil ba'axo'ob yaan ichile'.

(	)
---	---

- Je'el u páajtal in k'ajóoltik ba'ax u k'áat u ya'al jump'éel xóoxot' ts'íib ken in xoke'.

(	)
---	---

- Je'el u páajtal in k'ajóoltik jejeláas t'aano'ob ts'íibta'ane'.

(	)
---	---

- Kin k'ajóoltik letrao'ob mejentak yéetel nuuktak ts'íibta'an ich maaya.

(	)
---	---

TS'ÍIB

- Kin k'ajóoltik u jaatsilo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib. ( )
- Kin ts'íibtik ba'ax ken in wa'alej:
  - Ba'ax yéetel máax ti' ken in ts'íibtej. ( )
  - Bix ken in wa'alil ti'. ( )
  - Ba'ax o'olal ken in ts'íibtej. ( )
- Je'el u páajtal in ka'a ts'íibtik jump'éel xook kex tumen ma' chuka'an wa luk'esa'an ts'e'ets'ek u ts'íibile'. ( )
- Kin k'ajóoltik u jaatsilo'ob le xook ken in ts'íibto'. ( )
- Kin ka'a xokik le ts'íib tin beetajo'. ( )
- Kin jach ilik wa tin ts'íibtaj le ba'ax tin yáax tukultajo'. ( )
- Kéen ts'íibnakene' kin ts'íibtik u k'aaba' máako'ob, kaajo'ob beyxan u káajbal xóoxot' ts'íibo'ob yéetel nukuch letrao'ob. ( )

Jo'op'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **p** yéetel **s**.
- A xokik, ku ts'o'okole' ka tukultik ba'ax u k'áat u ya'al le t'aano'ob ku taasik le chan pikil ju'un ku k'aaba'intik "U Ya'almajt'aanil K'áax" ma'ili' a xoke'.
- A xokik le ba'ax ts'íibta'an ti' u chan pikil ju'unil "U Ya'almajt'aanil K'áax".
- A k'a'ajsik t'aano'ob ts'íibta'ano'ob.
- A k'ajóoltik bix u ts'íibta'al t'aano'ob.
- A xokik yéetel a ts'íibtik úuchben tsikbalo'ob.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **P** yéetel **S**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u xo'okol ti' le jo'op'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

A wilmaj wáaj jump'éeel ba'al je'el bix le je'ela'. Tsikbalt ba'ax ka'achij.

Bix u k'aaba' le ju'un ku bin u yil le máako'obo'.

Ba'ax u biilal.

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le xook ken a beet te' táanilo'.

k' áax

u páajtalil k' áax

ejidatario

ejido

a'almajt'aan

u jala'achil kaaj

much'tal

U Molayil K' áax

U noj ju'unil k' áax

lu'um

- Kaxant ichil u nu'ukulil áantaje' u chan pikil ju'unil **U Ya'almajt'aanil K' áax**, ku ts'o'okole' ka xokik.

- Ti' le xook ta beetajo', e'es yéetel jump'éeel t'o'ol yáanal le ba'axo'ob ka tukultik jach k'a'abéet a wojéeltiko', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik.

- **Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka wa'alik ba'ax je'el u páajtal u yúuchul wa ma' u beeta'al je'el bix u ya'alik le a'almajt'aana'.**

Yo'olal u béeytal u ya'alik máak wa *ejidatarioe'* k'a'ana'an Méxicoil yéetel yaan 18 u ja'abil wa je'el buka'aj u ja'abile'.

Ti' tuláakal much'tale' yaan u ts'íibta'al u ju'unil, ka u joronts'íibt u k'aaba' u jo'olpóopilo'ob beyxan máaxo'ob kanáantik ba'axo'ob ku yúuchul ichil le *ejidoo'*.

Juntúul *ejidatarioe'* chéen ba'ax unaj u beetike', u ts'íibtik tu tsoolol ti' junwáal ju'un u k'aaba' ti' le máaxo'ob kun ts'aabil le páajtalil ku p'atik kéen kíimiko'.

Ja' yaan ichil *ejidoe'*, utia'al le kaajo' wa ichil le k'áax yaan utia'al tuláakal máako', utia'al xan le máaxo'ob meyajtik le lu'um táanjatskunta'ano'obo'.

- **Wóolk'alt le t'aano'ob ma' a k'ajóolo'.**

- Kaxant le t'aano'ob ken u ya'al a jka'ambesaj ichil le ts'iibo'oba' ka a wóolk'alto'ob.

Ichil le mejen máasewal kaajo'obo' jach ku meyajta'al k'áax ma' t'oxa'ani' beyxan le t'oxa'ano'obo'. Jump'éeel k'áax t'oxa'ane', k'uba'an u ju'unil ti' u yuumilo'ob. Óoxp'éeel u jejeláasil bix je'el u béeytal u yantal juntsúuk lu'um utia'al meyajtbile': *comunal, ejidal yéetel privada*.

ARTÍCULO 16.- Utia'al ka u ye'es u jach ma'alobil juntúul ejidatarioe' k'a'abéet u ts'a'abal ojéeltbil:

- I. Yéetel u noj ju'unil k'áax ku ts'aik páajtalil ti' máak, ts'iibta'an tumen noj jala'acho'ob.
- II. Yéetel u noj ju'unil k'áax t'oxa'an wa yaan tu k'aaba' junmúuch' máako'ob; wa.
- III. Yéetel ba'ax u ya'almaaj wa u beetmaj máaxo'ob yano'ob tu'ux ku k'u'ubul ju'uno'ob ti' máako'ob táakpaja'ano'ob ti' ejido.

ARTÍCULO 163.- Le ba'axo'ob ku ya'alik u meeyjul k'áaxo', leti' úuchak u beetik u k'ujsa'al yéetel u ts'a'abal nu'uka'an ti' je'el ba'axak ka yanak tu yo'olal u beeta'al tuláakal ba'ax ku ya'alik le a'almajt'aana'.

- Tsikbalt ba'ax u k'áat u ya'alo'ob.

- Il a wil **p** yéetel **s**, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan te' kanti'itso'obo'.

pool	p	páajtal
táakpajal		tuup

suuk	s	jejeláas
máasewal		e'es

- Yéetel a xóoxot' ju'uno'obe' beet t'aano'ob ku bisiko'ob **p** wa **s**.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **P** yéetel **S**.

P

p

Pablo yéetel **P**etronae' kajakbalo'ob **P**eto. **P**abloe' yaan u k'aax te'elo', jp'a'at ti' tumen u taata. **P**etronae' ku bin u yáant **p**aak'áal.

S

s

Pedro **P**érez u k'aaba' juntúul máak ku konik **p**uut tu kaajil **P**rogreso.

Sáansamal kéen xi'ik **S**ebastián ich koole' ts'o'ok u jo'ochol u naal tumen **S**antos, le beetike' jbin u yil le *ejidataríoo'*.

Santiagoe' ku bin u yáant **S**ergio. Kéen xi'iko'obe' ku yuk'iko'ob chokoj **s**akan. **S**uuk u taasiko'ob junkúuch **s**i' utia'al u **s**uuto'ob.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **P** wa **S**.

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochelo'oba'.

Ba'ax ku ts'ibtikob.

Yaan wáaj úuchben tsikbalo'ob a wojel.

Ba'axten ka tukultik jach unaj u ts'ibta'alo'ob.

- **Xok le úuchben tsikbala'.**

Juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kulte'

Jk'uch u k'iinil u much'talo'ob juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kulte' ichil le noj k'áaxo'.

Jump'éel k'iine', le kéejo' táan u bin janal ichil junwóol su'uke', ka tu téek ilaj juntúul t'u'ul.

Ku máan ts'e'ets'ek k'iino'obe', ka yanchaj u ts'aikubao'ob tsikbal. Le chan t'u'ul túuno', tu yilaj yaan jump'éel jats'uts léechkal ti' le kéejo', ka jach utschaj tu yich.

Jk'uch bin u k'iinil u tokik ti'e', ka jp'áat le léechkal ti' le chan t'u'ulo'.

Jmáan ts'e'ets'ek k'iino'ob beyo', ka jbin kulte' tu yiknal le kéejo', ka tu ya'alaj ti' beya':

- Ts'o'ok in wilik tu'ux yaan le t'u'ulo'; sáansamal ku bin janal te' tu'ux kin bin in chuk le mejen ch'íich'o'ob in jaanto'.

Le kéejo', le ka tu yu'ubaj túun u ya'ala'al ti' beyo', jbin u yil le t'u'ulo'. Te' tu'ux a'ala'ab ti'o' ti' tu yilaji'. Táan xan u bin janal le t'u'ulo', ka tu ya'alaj ti' beya':

- Ma' a chéen p'u'ujul chan kéej. Tene' k'aas ba'ax tin beetaj tech. Le ba'ax tin ch'a'aj techo' ma' tin wokoltaji', chéen jach utschaj tin wich. Je'el kin sutik techa'.

Le t'u'ul túuno' tu sutaj u léechkal le kéejo'. Ka t'aannaj le kéej túuno', ka tu ya'alaj beya':

- Ma' táan in p'u'ujuli', ba'ale' ko'ox ka'a k bisikba yéetel uts.

Le kulte' túuno' chéen táan u yilik ba'ax ku beetiko'ob. Tak bejla'e' láayli' jach uts u bisikubao'obe'.

Ts'íibta'an tumen: María Josefina Kuyoc Pech.

Tu kaajil: Dzibiac, Kaua.

Tomado de: Libro de literatura en lengua maya III de Campeche, Quintana Roo y Yucatán. Quinto y sexto grados, Primaria. Dirección General de Educación Indígena. Primera edición 2004, pág. 31

-
- This image shows a full page of graph paper. It features a uniform grid of small squares created by thin, light blue horizontal and vertical lines. On the far left, there is a single, slightly thicker vertical red line that runs from the top edge to the bottom edge of the page, serving as a margin. The background of the paper is white, and the overall appearance is clean and unused.

- **Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka k'exik u tsoololil le t'aano'obo', chéen ba'ale' il a wil ma' u jelpajaj ba'ax u k'áat u ya'alo'ob.**

Jk'uch u k'iinil u much'talo'ob juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kulte'.

**Juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kulte'e'
jk'uch u k'iinil u much'talo'ob.**

Ma' a chéen p'u'ujul chan kéej, tene' k'aas ba'ax tin beetaj tech.

Le ba'ax tin ch'a'aj techo' ma' tin wokoltaji', chéen jach utschaj tin wich.

Ma' táan in p'u'ujuli', ba'ale' ko'ox ka'a k bisikba yéetel uts.

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.**

- Ts'íibt u k'aaba' le oochelo'oba'.

muuch

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

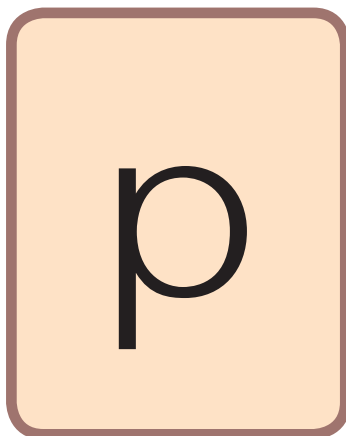

- Chukbes yéetel **p** wa **s** le t'aano'oba'.

p áak

jo'o

ii íil

__aach

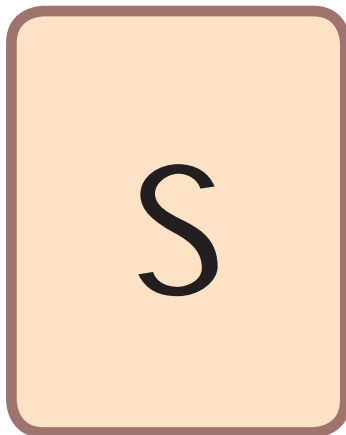
__olok

pée__en

máa__kab

__áastal

k'aa

__áabin

__ojol

__u'uk

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

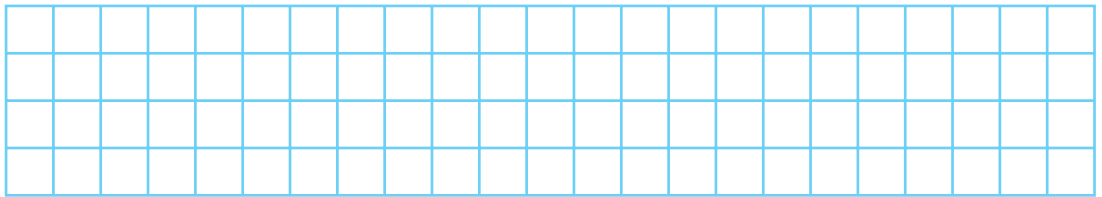

- Xok le xóoxot' ts'iibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'ibtik nukuch **P** yéetel **S**.

P

p

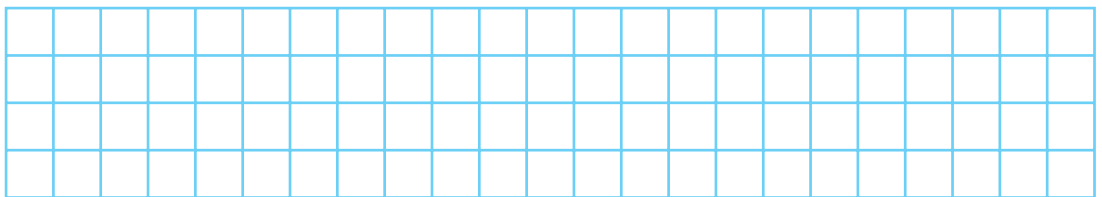
Pabloe' tu ya'alaj ti' u **p**aalal jump' éel úuchben tsikbal ku k'aaba'intik "Óotsil Chan **P**eech".

S

s

U suku'un **S**usana yéetel **S**arae' tu ts'ibtaj jump' éel úuchben tsikbal.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

• Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

Juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kulte'

Jk'uch u k'iinil u much'talo'ob juntúul kéej, juntúul t'u'ul yéetel juntúul kulte' ichil le noj k'áaxo'.

Jump'éel k'iine', le kéejo' táan u bin janal ichil junwóol su'uke', ka tu téek ilaj juntúul t'u'ul.

Ku máan ts'e'ets'ek k'iino'obe', ka yanchaj u ts'aikubao'ob tsikbal. Le chan t'u'ul túuno', tu yilaj yaan jump'éel jats'uts léechkal ti' le kéejo', ka jach utschaj tu yich.

Jk'uch bin u k'iinil u tokik ti'e', ka jp'áat le léechkal ti' le chan t'u'ulo'.

Jmáan ts'e'ets'ek k'iino'ob beyo', ka jbin kulte' tu yiknal le kéejo', ka tu ya'alaj ti' beya':

- Ts'o'ok in wilik tu'ux yaan le t'u'ulo';
sáansamal ku bin janal te' tu'ux kin
bin in chuk le mejen ch'íich'o'ob in
jaanto'.

Le kéejo', le ka tu yu'ubaj túun u ya'ala'al ti' beyo', jbin u yil le t'u'ulo'. Te' tu'ux a'ala'ab ti'o' ti' tu yilaji'. Táan xan u bin janal le t'u'ulo', ka tu ya'alaj ti' beya':

- Ma' a chéen p'u'ujul chan kéej.
Tene' k'aas ba'ax tin beetaj tech.
Le ba'ax tin ch'a'aj techo' ma' tin
wokoltaji', chéen jach utschaj tin
wich. Je'el kin sutik techa'.

Le t'u'ul túuno' tu sutaj u léechkal le kéejo'. Ka t'aannaj le kéej túuno', ka tu ya'alaj beya':

- Ma' táan in p'u'ujuli', ba'ale' ko'ox
ka'a k bisikba yéetel uts.

Le kulte' túuno' chéen táan u yilik ba'ax ku beetiko'ob. Tak bejla'e' láayli' jach uts u bisikubao'obe'.

Ts'íibta'an tumen: María Josefina Kuyoc Pech.
Tu kaajil: Dzibiac, Kaua.

• Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax u jela'anilo'ob le ts'íibo'oba'.

Máaxo'ob beetik.

Le ba'ax ku ts'aiko'ob ojéeltbilo', jach jaaj wáaj. Ba'axten.

Wakp'éél xook

Ti' le xooka' yaan:

- A tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil chéen ka a wil u ju'unil u jóok'esa'al u k'aaba' mejen paalal, ma'ili' a xoke'.
- A xokik u ju'unil u jóok'esa'al u k'aaba' mejen paalal, ba'ale' ka a k'ajóolt u k'aaba' máako'ob, u kaajalo'ob, u k'iinil yéetel tu'ux ku síijil wamáax.
- A xokik yéetel a ts'íibtik jump'éel úuchben báaxal.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok u xo'okol ti' le wakp'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel u'uy bix u xo'okol ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

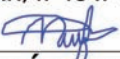
Ba'ax ju'unil ku k'áata'al ti' le nojoch máako'.

Yaan wáaj u ju'unil a k'aaba'.

Tu'ux ku k'a'abéetchajal tech.

- Il a wil le ju'una'. Tsikbalt ba'ax ta wilaji'.

U NOJ LU'UMIL MÉXICO				
 <p>Tu k'aaba' u lu'umil Yucatane', teen je'el bix u nojochil le <i>Registro Civil</i> kin ts'aik ojeeltbil ti' u Ánalte'il SÍIJILO'OB yaan waye', ts'íibta'an:</p> 				
<div style="text-align: right;">CRIP: _____</div> <div style="text-align: right;">CURP: _____</div>				
U JAAJKUNAJIL TS'ÍIBO'OB				
KÚUCHIL	ÁNALTE'	JU'UN	KAJ	K'IIN KA TS'ÍIBTA' ABIJ K'IIN MES JA'AB
01	0000001	00270	CHEMAX	05/JULIO/1982
MÉEK'TAN KAJ			U JAATS NOJ LU'UMIL	
CHEMAX			YUCATÁN	
JAAJKUNAJ YO'OLAL MÁAX KU JÓOK'ESA'AL U K'AABA'				
K'AABA': VALERIA CIAU BALAM				
U K'IINIL SÍIJK: 05/JUNIO/1982 K'IINTSIL: 13:00				
TU'UX JSÍIJIJ:				
CHEMAX	CHEMAX	YUCATÁN	MÉXICO	
KAJ	MÉEK'TAN KAJ	U JAATS NOJ LU'UMIL	NOJ LU'UM	
JÓOK'ESA' AB U	XIIB WA	SIJNAL TU	NOJ LU'UMIL: MÉXICO	
K'AABA': KUXA'AN	XCH'UUP: XCH'UUP			
JAAJKUNAJ YO'OLAL U YUUM YÉETEL U NA'				
K'AABA': GREGORIO CIAU UCH				
SIJNAL TU NOJ LU'UMIL: MÉXICO				
K'AABA': BASILIA BALAM PECH				
SIJNAL TU NOJ LU'UMIL: MÉXICO				
BIX JÓOK'ESA'ABIK U K'AABA':				
<p>KU K'U'UBUL LE JU'UNA', JE'EL BIX U YA'ALIK ARTICULO 1, 93 YÉETEL 96 YAAN TI' U YA'ALMAJT'AANIL REGISTRO CIVIL WAY YUCATANE'.</p> <p>CHEMAX, YUCATÁN, TI' 18 TI' OCTUBRE TI' 2005</p> <p style="text-align: center;"></p> <p style="text-align: center;">C. MARÍA VERÓNICA YUIT CAHUM U NOJOCHIL REGISTRO CIVIL</p>				
 <p>U KÚUCHIL 01 TI' REGISTRO CIVIL CHEMAX, YUC., MEX.</p>				

Ba'ax ju'unil le je'ela'. Ba'axten.
Ba'ax ka tukultik ku ya'alik.
A tukultike' jach wáaj k'a'abéet utia'al ya'abkach
ba'alo'ob.

- Xok u ju'unil le k'aaba'o'.

- Tsikbalt ba'ax yaan ti' le ju'un ts'o'ok a xokiko'.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.

Ba'axo'ob ts'íibta'an yo'olal le máax jóok'esa'ab u k'aaba'o'.

Ti' le ba'ax ts'íibta'an yo'olal u yuum yéetel u na'o', yaan wáaj uláak' k'aaba'ob ku chiikpajalo'obi'. Máaxo'ob.

- Nup le t'aano'oba' ka a beet xóoxot' ts'íibo'ob, ku ts'o'okole' ka ts'íibtiko'ob yóok'ol le t'o'olo'ob yaan yáanalalo'.

U	jóok'esa'ab	6	k'aaba'
Jsíij	jsíij	k'aaba'	Civil
Ts'íibta'ab	Nojochil	kaajil	ti' <i>junio</i>
Jo'oljeak	tu	u	Diego
Anae'	u	Registro	Pomuch

- Tsikbalt ba'ax ta na'ataj ti' le xóoxot' ts'íibo'obo'.

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtiko'ob tu'ux k'a'abéet u bino'ob te' yáanaló'.

Juan
marzo
Bécal
Emilia
Mariano
Tepich
febrero
Champotón

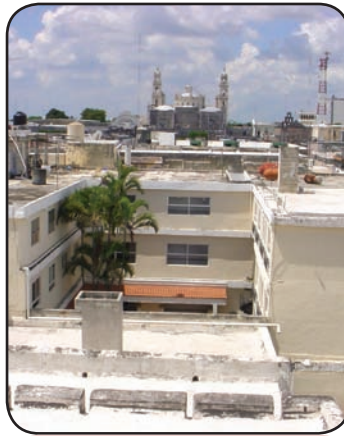
Hopelchén
Rita
enero
Benito
octubre
Peto
Elisa
mayo

diciembre
Tulum
Antonio
abril
Rosario
Tizimín
junio
Cobá

Amelia
septiembre
Calkiní
Paulino
Chetumal
Susana
julio
Izamal

U k'aaba'
máako'ob

U k'aaba'
kaajo'ob

U k'aaba'
meso'ob

Juan

Hopelchén

diciembre

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' jujump'éeil le oochelo'oba'.

A k'ajóol wáaj le báaxalo'obo'.

Ba'ax u biilal le báaxalo'obo'.

Ba'axten ku ts'íibta'al bix u báaxalta'al jump'éeil báaxal.

- Xok le báaxal ts'ibta'ana'.

TA'AK IN K'UUL

- 1.- Ku báaxalta'al tumen lajuntúul paalal wa maanal, kulukbalo'ob wa wa'alakbalo'ob.
- 2.- Tuláakal ku wóoltso'talo'obe' ku ts'aik u k'abo'ob paachil, ku ts'o'okole' ku yantal juntúul paachil ti'obe', leti' kun ta'akik le k'uul tu k'ab juntúul ti' le paalal tsolokbalo'obo', táan u ya'alik: **"ta'ak in k'uul", "ta'ak in k'uul", "ta'ak in..."**
- 3.- Kéen ts'o'okok u láaj máan tu paach le paalalo', le paal yaan chúumuko' ku nats'ikuba u ya'al ti' le máax ku tukultik jp'áat le k'uulo': **"ts'a ten in k'uul", "ts'a ten in k'uul", "ts'a ten..."**
- 4.- Le máax ti' ku k'áata'alo' ku núukik beya': **"!súumj ka jbin a k'uul", "!súumj ka jbin a k'uul", "!súumj..."**
- 5.- Le máax ti' ken u k'áat wa ti' leti' yane' ku k'ubik, wa ma'e' ku k'áatik ti' uláak'. Wa tu kaxantaje' leti' kun ta'akik, le máax k'ubiko' leti' kun kaxantik le k'uulo'.
- 6.- Ken u ya'alo'ob **"ts'o'ok le báaxala'"**, le paal ku máan kaxano', wa tu kaxantaj séeba'an le k'uulo' ma'alob, wa ma'e', le u yéet báaxalo'obo' ku sutikubao'ob peek'ile', ku jaanta'al túun, le o'olale' yaan u yilik u púuts'ul. Bey u báaxalta'alo'.

Ts'ibta'an tumen: Grisell Anahí Chí Tamay. Tu kaajil Uh-May, Quintana Roo.

Tomado de: NIKTE' T'AAN. Palabra en Flor. Órgano Informativo de la Academia de la Lengua y Cultura Mayas de Quintana Roo, A.C. Año III Núm. 3, Marzo-Abril 2004, Felipe Carrillo Puerto, Q. Roo. pág. 20

- K'a'ajes tu tsoolol bix báaxalta'abik le báaxalo'.

[illegible]

- Ts'íibt u k'aaba' uláak' báaxalo'ob a k'ajóol wa a wojel.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik u k'aaba' le báaxalo'obo'.

kóochak' wóol

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

U NOJ LU'UMIL MÉXICO				
Tu k'aaba' u lu'umil Yucatane', teen je'el bix u nojochil le <i>Registro Civil</i> kin ts'aik ojéeltbil ti' u Áanalte'il SÍIJILO'OB yaan waye', ts'íibta'an:				
				CRIP: _____ CURP: _____
U JAAJKUNAJIL TS'ÍIBO'OB				
KÚUCHIL	ÁANALTE'	JU'UN	KAJ	K'IIN KA TS'ÍIBTA'ABIJ K'IIN MES JA'AB
01	0000001	00270	CHEMAX	05/JULIO/1982
MÉEK'TAN KAAJ			U JAATS NOJ LU'UMIL	
CHEMAX			YUCATÁN	
JAAJKUNAJ YO'OLAL MÁAX KU JÓOK'ESA'AL U K'AABA'				
K'AABA': VALERIA CIAU BALAM				
U K'IINIL SÍIJK:		05/JUNIO/1982		K'IINTSIL: 13:00
TU'UX JSÍIJK:				
CHEMAX		CHEMAX	YUCATÁN	MÉXICO
KAJ	MÉEK'TAN KAAJ	U JAATS NOJ LU'UMIL		NOJ LU'UM
JÓOK'ESA'AB U K'AABA': KUXA'AN	XIIB WA XCH'UUP: XCH'UUP	SUNAL TU NOJ LU'UMIL: MÉXICO		
JAAJKUNAJ YO'OLAL U YUUM YÉETEL U NA'				
K'AABA': GREGORIO CIAU UCH				
SUNAL TU NOJ LU'UMIL: MÉXICO				
K'AABA': BASILIA BALAM PECH				
SUNAL TU NOJ LU'UMIL: MÉXICO				
BIX JÓOK'ESA'ABIK U K'AABA':				
KU K'UBUL LE JU'UNA', JE'EL BIX U YA'ALIK ARTICULO 1, 93 YÉETEL 96 YAAN TI' U YA'ALMAJT'AANIL REGISTRO CIVIL WAY YUCATANE'. CHEMAX, YUCATÁN, TI' 18 TI' OCTUBRE TI' 2005				
C. MARÍA VERÓNICA YUIT CAHUM U NOJOCHIL REGISTRO CIVIL			 U KÚUCHIL 01 TI' REGISTRO CIVIL CHEMAX, YUC., MEX.	

TA'AK IN K'UUL

- 1.- Ku báaxalta'al tumen lajuntúul paalal wa maanal, kulukbalo'ob wa wa'alakbalo'ob.
- 2.- Tuláakal ku wóoltsoltalo'obe' ku ts'aik u k'abo'ob paachil, ku ts'o'okole' ku yantal juntúul paachil ti'obe', leti' kun ta'akik le k'uul tu k'ab juntúul ti' le paalal tsolokbalo'obo', táan u ya'alik: "ta'ak in k'uul", "ta'ak in k'uul", "ta'ak in..."
- 3.- Kéen ts'o'okok u láaj máan tu paach le paalalo', le paal yaan chúmuko' ku nats'ikuba u ya'al ti' le máax ku tukultik jp'áat le k'uulo': "ts'a ten in k'uul", "ts'a ten in k'uul", "ts'a ten..."
- 4.- Le máax ti' ku k'áata'alo' ku núukik beya': "Isúumj ka jbin a k'uul", "Isúumj ka jbin a k'uul", "Isúumj..."
- 5.- Le máax ti' ken u k'áat wa ti' leti' yane' ku k'ubik, wa ma'e' ku k'áatik ti' uláak'. Wa tu kaxantaje' leti' kun ta'akik, le máax k'ubiko' leti' kun kaxantik le k'uulo'.
- 6.- Kéen u ya'alo'ob "ts'o'ok le báaxala'", le paal ku máan kaxano', wa tu kaxantaje' séebe'an le k'uulo' ma'alob, wa ma'e', le u yéet báaxalo'obo' ku sutikubao'ob peek'ile', ku jaanta'al túun, le o'olale' yaan u yilik u púuts'ul. Bey u báaxalta'alo'.

Ts'íibta'an tumen: Grisell Anahí Chi Tamay. Tu kaajil Uh-May, Quintana Roo.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ts'íibo'oba'.

Ba'ax u jela'anil ka wilik ichil le ts'íibo'oba'.

Tu ka'ap'éelil wáaj yaan u ts'alabil. Ba'axten.

Yaan wáaj u biilal ti' teeche.

U ka'ajaats

Táankelem, xlóok'bayan wa nukuch máak yaan:

- U k'ajóoltik **x, t, r, w, y, ch, k', p', ts, ts', ch'** yéetel **t'**.
- U tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil jejeláas ts'íibo'ob chéen ka u yil bix beeta'anilo'ob wa ba'ax ku taasiko'ob, ma'ili' u xoke'.
- U beetik jejeláas ts'íibo'ob.
- U k'ajóoltik bix ts'íibta'anil tuláakal le ju'uno'ob kun e'esbil ti'o'.

Jump'éeel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **x** yéetel **t**.
- A wilik "U NOJ JU'UNIL TI' U MUCH'TAL TAATATSILO'OB", yo'olal a tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.
- A xokik "U NOJ JU'UNIL TI' U MUCH'TAL TAATATSILO'OB".
- A beetik jump'éeel u ju'unil u k'a'amal taak'in.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **X** yéetel **T**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a yáax xokik ti' le jump'éeel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Yo'olal ba'ax ju'unil ku t'aano'ob.

Ba'axten ku beeta'al le ju'uno'ob beya'.

- Il a wil le ju'una', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik ba'ax ta wilaji'.

Ba'axo'ob ku ts'aik ojéeltbil úuchak a wilik ti' le ju'una'.
Tu'ux beeta'abij.
Máaxo'ob beetik le ju'una'.

- Xok le ju'una'.

U NOJ JALA'ACHIL U LU'UMIL YUCATÁN
U MOLAYIL KA'ANSAJ
U TSO'OLOL U NOJ LU'UMIL MEYAJ YÉETEL
TU'UX KU YU'UBA'AL U T'AAN TAATATSILO'OB

U NOJ JU'UNIL TI' U MUCH'TAL TAATATSILO'OB

Bejla'e' táan u ts'aik 3:00 ti' u chíinil k'iin ti' 28 ti' septiembre ti' u ja'abil 2004, tu najil xook "Lázaro Cárdenas del Río" u xookil 31DCC0204E ti' u kaambalil Preescolar Indígena ti' u zonail 0603 ti' u jaatsil 06 yaan tu'ux k'ajóola'an tu kaajil Chan Cenote tu méek'tan kaajil Tizimin way Yucatáne'.

Taatatsilo'ob yéetel máaxo'ob u k'ubmaj u paalal way tu najil xooke', much'lajo'ob yo'olal u yéeyiko'ob u túmben **Nuuktakil u Much'tal Taatatsilo'ob** kun meyaj ti' ja'ab 2004 – 2005 je'el bix u ya'alik le ts'iib ts'a'ab k'ajóoltbil tumen u jo'olpóopil u najil le xooka' tu k'iinil 23 ti' septiembre ti' 2004.

Ti' le much'tala', u nojochil le u jo'olpóopilo'obo' tu yilaj maanal ti' táanchumuk le máaxo'ob much'lajo'obo', 90 ti' 127 ti' le t'a'ano'obo', je'el bix u ya'alik le ju'una' yéetel le ts'iib k'aaba'oba', ka tu ya'alaje' je'el u béeytal u yúuchule'. Ku ts'o'okole' ka yéeya'ab máaxo'ob kun ilik u yéeya'al u túmben Nuuktakil u Much'tal Taatatsilo'ob, u k'aaba'obe':

Jo'olpóop

U No'ojk'abil

J-áantajo'ob

K'AABA'

Bonifacia Canul Moo

Antonia May Couch

Alicia Santamaria Canul

Silvia Ester Chan Maza

Luisa Chan Canul

JORONTS'ÍIB K'AABA'

Le máaxo'ob yéeya'abo'ob bey u jo'olpóopilo'ob le much'tala' tu k'áatajo'ob ti' le taatatsilo'obo' ka u ya'alo'ob máaxo'ob ku tukultiko'ob ken u ts'ao'ob utia'al ka k'e'exek le máaxo'ob ts'o'ok u meyaj'o'obo'. Ka jts'o'ok le yéeyo' 90 u túulul máake' tu ya'alaj máaxo'ob kun p'áatal:

	K'AABA'	JORONTS'ÍIB K'AABA'	TU'UX KAJAKBAL
Jo'olpóop	Normando May		K'ajóola'an
U ka'atúul Jo'olpóopil	María R. Dzul Cab		K'ajóola'an
U No'ojk'abil	Flor y Tulia Kauil		K'ajóola'an
Jkanan Taak'in	Francisca Ciau Koh		K'ajóola'an
Yáax vocal	Ma. Leticia Hoil Hoil		K'ajóola'an
U ka'ap'éel vocal	Josefina Maza Pat		K'ajóola'an
U yóoxp'éel vocal	Elvira Uitzil Caamal		K'ajóola'an

U jo'olpóopil le much'tala' tu tsolt'antaj le máaxo'ob ts'o'ok u yéeya'alo'obo' ka tu kulkiintaj jujuntúulil tu kúuchil tu'ux kun meyaj, je'el bix u tsolik le ju'un ku ts'aik ojéeltbil le much'tala'.

Ku ts'íibta'al yéetel le ka jts'o'ok u xo'okole' ka a'ala'ab ts'oka'an le much'tala' ti' 5:00 u chíinil k'iin ti' 28 ti' septiembre ti' 2004.

U JO'OLPÓOPIL MUCH'TAL

Bonifacia Canul Moo
K'aaba' yéetel joronts'íib k'aaba'

U JO'OLPÓOPIL U NAJIL XOOK

Jka'ambesaj José Antonio Can Tec
K'aaba' yéetel joronts'íib k'aaba'

Jaajkunaj

U NOJOCHIL U JO'OLPÓOPILO'OB

Jka'ambesaj Adolfo Cob Baeza
K'aaba' yéetel joronts'íib k'aaba'

Taatatsilo'ob yéetel máaxo'ob u k'ubmaj u paalal jtaalo'ob way utia'al le much'tala'.

K'AABA'

Feliciano Cetzal Ciau
Ma. Magdalena Balam Uitzil
María Lucy Mena Kuyoc
Lucía Canul Hau

JORONTS'ÍIB K'AABA'

- Xok le k'áatchi'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik jump'éeel t'o'ol yáanal le u núukil jaajkunsiko'.

Ba'axten ku yéeya'al u Nuuktakil u Much'tal
Taatsilo'ob.

- a) Yo'olal u beetiko'ob ba'alo'ob utia'al u yáanta'al u najil xook.
- b) Yo'olal u yiliko'ob ba'ax ku beetik u paalalo'ob.
- ch) Yo'olal u yiliko'ob u yokol yéetel u jóok'ol le jka'ambesajo'ob tu najil xooko'.

Jajayp'éeel k'iin ku k'e'exel u nuuktakilo'ob.

- a) Kéen u chuk táanchumuk ja'ab.
- b) Kéen u chuk jump'éeel ja'ab.
- ch) Kéen u chuk ka'ap'éeel ja'ab.

Máaxo'ob ilik u yúuchul le much'talo'.

- a) U jo'olpóopil yéetel u nojochil u najil xook.
- b) U jo'olpóopil u najil xook yéetel jka'ambesajo'ob.
- ch) Taatsilo'ob yéetel u jo'olpóopil u najil xook.

Máax jaajkunsik le much'talo'.

- a) U jo'olpóopil much'tal.
- b) U jo'olpóopil u najil xook.
- ch) U nojochil u jo'olpóopilo'ob.

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka xokik le xóoxot' ts'iibo'ob yaan yáanaló'.

Chéen taatatsilo'ob u k'ubmaj u paalal tu najil xook ku páajtal u yéey wa u yéeyalo'ob utia'al meyaj ichil jump'éeel much'tal.

Ti' le much'tala', u nojochil le u jo'olpóopilo'obo' tu yilaj maanal ti' táanchumuk le máaxo'ob much'lajo'obo', 90 ti' 127 ti' le t'a'ano'obo'.

U jo'olpóopilo'ob le much'tala' tu k'áatajo'ob ti' le taatatsilo'obo' ka u ya'alo'ob máaxo'ob ku tukultiko'ob ken u ts'ao'ob utia'al ka k'e'exek le máaxo'ob ts'o'ok u meyajjo'obo'.

U jo'olpóopil le much'tala' tu tsolt'antaj le máaxo'ob ts'o'ok u yéeya'alo'obo' ka tu kulkíintaj jujuntúulil tu kúuchil tu'ux kun meyaj, je'el bix u tsolik le ju'un ku ts'aik ojéeltbil le much'tala'.

- Tsikbalt ba'ax ta na'ataj ti' le xóoxot' ts'iibo'obo'.

- Nup yéetel jump'éeel chak t'o'ol tuláakal t'aano'ob ka wilik ku taal ti' **ts'íib**, yéetel jump'éeel ya'ax t'o'ol ti' **paal**, beyxan yéetel jump'éeel box t'o'ol ti' **much'tal**.

ts'íib

paal

much'tal

paalchajal

múuch'

ts'íibta'an

paalal

much'ukbal

jts'íib

ts'íibtbil

paalital

múuch'o'ob

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Il a wil **x** yéetel **t**, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan tu xno'ojo'.

X

xookxikinbáaxalyáax

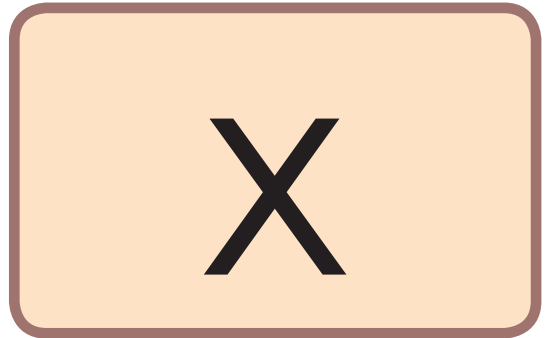
+

túumbentu'uxutia'albeet

- A'al uláak' t'aano'ob a k'ajóol ku bisiko'ob **x** wa **t**.

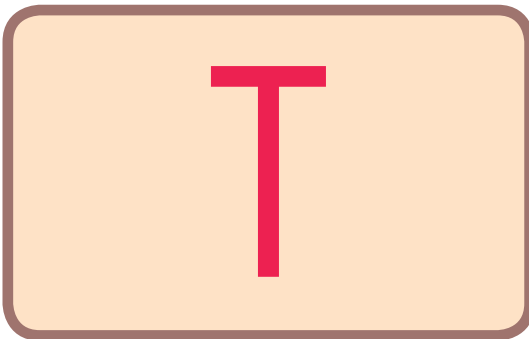

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **X** yéetel **T**.

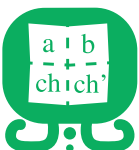
Jo'oljeake' yéeya'ab máaxo'ob u Nuuktakil u Much'tal Taatatsilo'ob kun meyaj tu kaajil **X**aya.

Ts'o'ok u ka**x**antik **X**óchil máax**x** yéetel kun bin báaxal tu kaajil **X**ocenpich.

Ma' jbin **T**imoteo **T**amay u yu'ub le much'tal j-úuch tu najil xook yaan tu kaajalo'.

Ti' **T**omás bisa'ab taak'in utia'al ka xi'ik xiímbal **T**ekax.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch X wa T.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Ba'ax ju'unil k'a'abéet u beetik le ko'olelo'.

Ba'ax u biilal.

Yaan wáaj a k'ajóoli'. Bix ta wilajil.

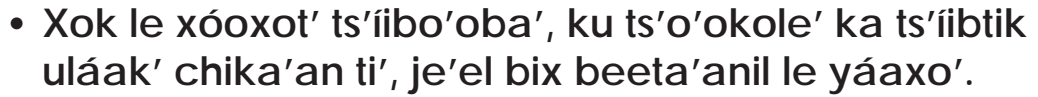
- Tukult bin a ka'aj a kon jump'éel u nu'ukulil cha'an oochel, ba'ale' k'a'abéet a beetik jump'éel u ju'unil a k'amik taak'in.

U ju'unil u k'a'amal taak'in		
U K'IINIL	BO'OL	BUKA'AJ TAAK'IN:
TIN(T) K'AMAJ TI':		
BUKA'AJ TAAK'IN:		
YO'OLAL:		
K'AABA'		
TU'UX YAAN		
KAAJ	TIN K'AMAJ	
BO'OTA'AK TI':		
BO'OL ÚUCH YÉETEL:		
TAAK'IN ☐	U JU'UNIL BO'OL ☐	
U XOOKIL _____	U NAJIL TAAK'IN _____	_____ JORONTS'ÍIB K'AABA'

- Xok a meyaj ka a wutskiint wa k'a'abéet.

Tin k'áataj taak'in utia'al in ki'imakkunsik
in wóol yéetel le ba'axo'ob tin manajo'.

[illegible][illegible][illegible]

- Jun tu wukk'aalwáal

u ju'unil u k'a'amal taak'in

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.**

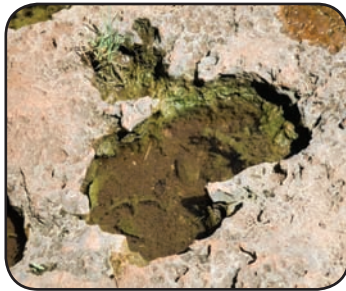

- Ts'íibt u k'aaba' le oochelo'oba' yéetel wóolk'alt **x** wa **t** kéen chíikpajak.

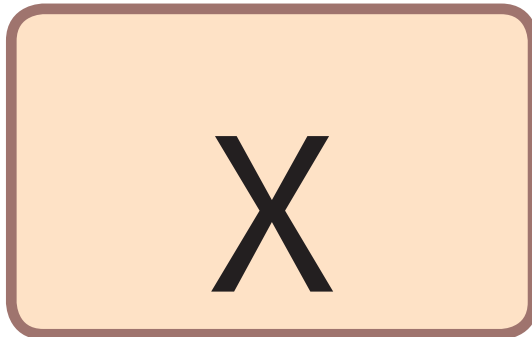
xa'an

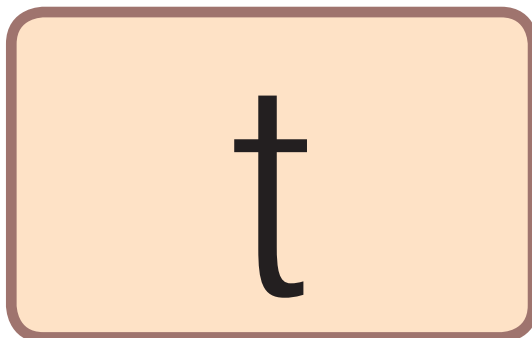
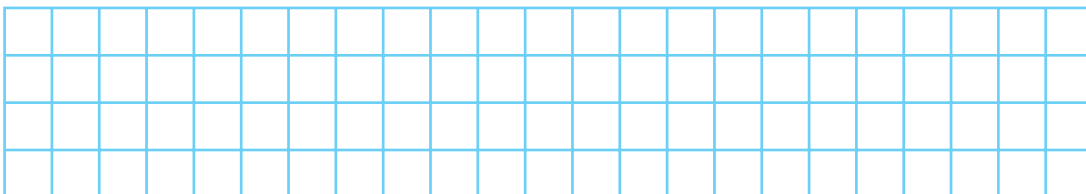
- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

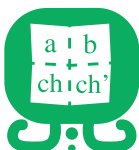
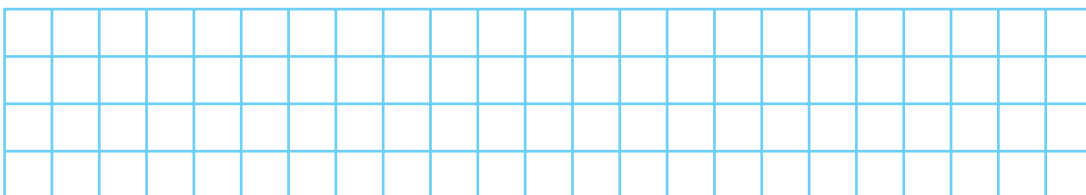
- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch **X** yéetel **T**.

Tu k'ubaj José **X**ool jump'éeel u ju'unil u k'a'amal taak'in ti' u suku'un **X**avier utia'al u **x**okej.

Tu bo'otaj u p'aax **T**imoteo **T**uz tu kúuchil koonol.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

GOBIERNO DEL ESTADO DE YUCATÁN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN
COORDINACIÓN ESTATAL DE PARTICIPACIÓN SOCIAL Y
ATENCIÓN A PADRES DE FAMILIA

ACTA CONSTITUTIVA DE LA ASOCIACIÓN DE
PADRES DE FAMILIA

Siendo las 15:00 horas del día 20 del mes de septiembre del 2004, en el local que ocupa la escuela "Luisa Cárdenas del Río" clave 21000000 del nivel Preescolar zona 0003 sector 06 con domicilio en CALLE 2da. CALLE 2da. de la localidad CHAN CENATE municipio TIZMIN del estado de Yucatán.

Los padres de familia, tutores y quienes ejercen la patria potestad de los alumnos inscritos en este plantel, se reunieron en asamblea y acordaron constituir la Asociación de Padres de Familia y Renovar (elegir; renovar) a su Mesa Directiva para el periodo 2004-2005 de acuerdo con la Convocatoria emitida por la dirección del plantel el 23- septiembre del 2004.

En este acto, el supervisor de zona comprobó la asistencia de más del cincuenta por ciento 75 de 127 convocados, lo que consta en el acta con las firmas respectivas y declaró legalmente constituida la asamblea. Acto seguido, se procedió a nombrar la MESA DE DEBATES quedando integrada por:

NOMBRE	FIRMA
PRESIDENTE <u>BONIFACIO CANAL NOL</u>	<u>Bonifacio Canal NOL</u>
SECRETARIO <u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	<u>MA BERTHA MONT CORTES</u>
ESCRUTADORES <u>LUISA MARCELA SANTANA CANAL</u>	<u>LUISA MARCELA SANTANA CANAL</u>
<u>LUIS RIVERA CHAN NOL</u>	<u>LUIS RIVERA CHAN NOL</u>
<u>LUIS CHAN CANAL</u>	<u>LUIS CHAN CANAL</u>

La Mesa de Debates solicitó a la asamblea se procediera a la inscripción de candidatos elegibles* para Renovar (ocupar; renovar) los puestos de la MESA DIRECTIVA. Vistos los resultados de la votación 15 votos a favor, declaró legalmente electa a la integrada por:

NOMBRE	FIRMA	DOMICILIO Y TELEFONO
PRESIDENTE <u>WILSON MAY PUC</u>	<u>Wilson May Puc</u>	DOM. COMARCA
VICEPRESIDENTE <u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	<u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	DOM. COMARCA
SECRETARIO <u>LUIS MARCELA SANTANA CANAL</u>	<u>LUIS MARCELA SANTANA CANAL</u>	DOM. COMARCA
TESORERO <u>LUIS RIVERA CHAN NOL</u>	<u>LUIS RIVERA CHAN NOL</u>	DOM. COMARCA
1er. VOCAL <u>MA LUCILA BOLA NOL</u>	<u>MA LUCILA BOLA NOL</u>	DOM. COMARCA
2o. VOCAL <u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	<u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	DOM. COMARCA
3er. VOCAL <u>LUIS MARCELA SANTANA CANAL</u>	<u>LUIS MARCELA SANTANA CANAL</u>	DOM. COMARCA
4o. VOCAL <u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	<u>MA BERTHA MONT CORTES</u>	DOM. COMARCA
5o. VOCAL <u>LUIS MARCELA SANTANA CANAL</u>	<u>LUIS MARCELA SANTANA CANAL</u>	DOM. COMARCA
6o. VOCAL <u>LUIS RIVERA CHAN NOL</u>	<u>LUIS RIVERA CHAN NOL</u>	DOM. COMARCA

* Los que presenten proyecto de Programa de Trabajo Anual

Ju'unil u k'a'amal taakin

U K'INIL	BO'OL	BUKA'AJ TAAK'IN:
12-07-2004	09/14	\$ 300.00
TIN(T) K'AMAJ TI': <u>Maria Susana Puc Ucan.</u>		
BUKA'AJ TAAK'IN: <u>Jo'olajunk'aal pesos 00/100 M.N</u>		
YO'OLAL: <u>Jump'eeel u nu'ukulil cha'an oochel yaan u boonil 20 pulgadasu nojochil.</u>		
K'AABA' <u>José Armin Ucan Pool.</u>		
TU'UX YAAN <u>u bejil, xma' xookil ichil 6 yéetel 4</u>		
KAJ <u>Temozón, Yucatán.</u>	TIN K'AMAJ	
BO'OTA'AK TI': <u>U kúuchil u ko'omol ba'alo'ob "Juan".</u>		
BO'OL ÚUCH YÉETEL:		
TAAK'IN ☒	U JU'UNIL BO'OL ☐	 JORONTS'IBK'AABA'
U XOOKIL	U NAJIL TAAK'IN	

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax u chika'anil le ju'uno'oba'.

Tu ka'ap'éelil wáaj beeta'an tumen junmúuch' máako'ob. Ba'axten.

Jump'éeelili' wáaj u biilalo'ob. Ba'axten.

Ka'ap'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **r** yéetel **w**.
- A xokik ts'e'ets'ek t'aano'ob ch'a'an ti' u chan pikil ju'unil "U k'oja'anil cólera", yo'olal a tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil.
- A xokik u chan pikil ju'unil "U k'oja'anil cólera".
- A tsikbaltik ba'ax u k'áat u ya'al xóoxot' ts'íibo'ob yéetel t'aano'ob.
- A kanik a ts'íibt ba'axo'ob ku k'áatik jump'éel u ju'unil u bo'ota'al taak'in.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **R** yéetel **W**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a yáax xokik ti' le ka'ap'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.
 Yo'olal ba'ax ju'unil ku tsikbalo'ob.
 Yaan wáaj a k'ajóoli'. Bix k'uchik ta k'ab.
 Ba'axten ka tukultik ku t'o'oxol ti' tuláakal máak.

- Ba'ax ku taal ta tuukul kéen a xok le t'aano'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a xokik.

Ba'ax u k'áat u ya'al le t'aano'obo'.
Ba'ax o'olal ku t'aano'ob.

- Kaxant ichil u nu'ukulil áantaje' u chan pikil ju'unil "U k'oja'anil cólera", ku ts'o'okole' ka xokik.

- Xok le t'aano'ob wa le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik ba'ax ta na'ataj, wa k'a'abéete' ka ka'a xokik a chan pikil ju'un.

Cólera:

U jejeláasil u páak'al cólerae':

Yo'olal ma' u tsa'ayal le cólerao' k'a'abéet u:

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Il a wil u tsoolol le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka xokik.

- Tsikbalt ba'ax ta na'ataj ti' le xook ta beetajo'.

- Xokej yéetel il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik le ku ya'alik waba'ax yo'olal cólerao'.

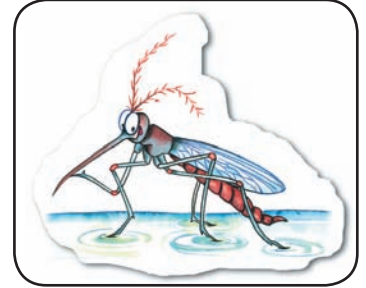
Ba'ax taasik u yik'el u k'oja'anil cólera.

péepen

xya'axkach

k'oxol

Bix le ja' k'a'abéet u yu'uk'ul yo'olal ma' u k'oja'antal máako'.

lookansbil

síis

k'áaj

Tu'ux unaj a bin ka ts'a'akak tech le k'oja'anila'.

k'íiwik

u najil xook

u kúuchil
ts'akyaj

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba' beyxan **r** yéetel **w**, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan yáanaló' yéetel ka nupiko'ob je'el bix beeta'anil le yáaxo'.

xk'uur**r**uch

xíi**w**

r

w

biir**r**ich

wiix

chok**w**il

poro'**r**ox

a**r**ux

joor**r**och'

- A'al uláak' t'aano'ob a k'ajóol ku bisiko'ob **r** wa **w**.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **R** yéetel **W**.

R

r

Rosae' jbin tu yiknal jts'akyaj tumen yaan tirix ta' ti' u chaampal.

Ku máan u yáalkab **R**aúl u chuk le turixo'obo'.

W

w

Juntéenajeake' **W**altere' jbin **w**enel tu yotoch u kiik **W**ilma.

Jbin **W**ilbert u páakt xíiw utia'al u **w**aakax.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **R** wa **W**.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

Tin ts'aj taak'in
u páay in kiik, chéen
ba'ale' tu joronts'íibtaj
ten jump'éeel u ju'unil u
bo'ota'al taak'in.

Ma' jtu'ub tech wáaj
a ts'íibtik ba'ax k'iin yéetel
buka'aj taak'in tu páayaj
techi'.

Ma',
tumen le je'elo' jach
k'a'abéet yo'olal u
páajtal u sutik ten.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Ba'ax u biilal u ju'unil u bo'ota'al taak'in.

Ts'o'ok wáaj u meyaj tech jump'éeeli'. Ba'ax o'olal.

- Tukult bin a ka'aj a ts'a páaybil 200 pesos, chéen ba'ale' k'a'abéet a beetik jump'éel u ju'unil u bo'ota'al taak'in.

U JU'UNIL U BO'OTA'AL TAAK'IN

U xookil

MA'ALOB YO'OLAL

Way tu kaajil

tu k'iinil

ti'

ti'

Kaaj tu'ux yéetel ba'ax k'iin ka beeta'abij

In (k) p'axmaj yéetel yaan in (k) bo'otik xma' tutukchi'il le ju'un utia'al bo'olbila' ken u ya'al

tu kaajil

tu k'iinil

U k'aaba' máax ti' kun bo'ol bil

Kaaj tu'ux kun bo'olbil

U k'iinil kéen bo'ota'ak

Buka'aj taak'in:

Taak'in in (k) k'ammaj yéetel ki'imak óolal. Le ju'un utia'al bo'ola' jump'éel ti' ichil uláak'o'ob ku káajal ti' ____ tak ____ yéetel ts'a'an tuláakal yáanal ba'ax a'ala'an, tumen wa jump'éel ti' leti'ob ma' táan u bo'ota'al kéen k'uchuk u k'inile', yaan u ts'a'abal le uláak'o'ob ma' bo'ota'ako' kex ma' k'uchuk u k'iinil u bo'ota'ali', beyxan le ts'o'ok u máan u k'iinil u bo'ota'alo', lik'ul le k'iin kun bo'otbil ka'ach le ju'una' tak tu k'iinil kéen láaj bo'ota'ak, yaan u ts'a'abal ____ yóok'ol le ts'o'ok u máan u k'iinil u bo'ota'alo', bo'ota'ak way ti' le kaaja' pak'te' yéetel le ma' bo'ota'ako'.

Jaajkunaj yo'olal le máax ku p'aaxo'

K'aaba'

Kajakbal

Kaaj

Tel.

Kin (k) k'amik yéetel yaan in (k) bo'otik kéen k'uchuk u k'iinil

Joronts'ib k'aaba'(ob)

- Xok a meyaj ka a wutskiint wa k'a'abéet.

Marie' tu k'áataj u majant 600 pesos ti' Clotilde
utia'al u manik ba'alo'ob k'a'abéet ti'.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.**

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik yéetel le t'aano'ob ka tukultik unajo'.

Jbin Rubén cha'an tu kaajil Kanasín, chéen ba'ale' tu páayaj taak'in ti' u kiik.

Yo'olal le taak'in tu k'áatajo' beeta'ab u joronts'íibtik u k'aaba' ti' jump'éel u ju'unil u _____ taak'in tumen Rosa.

Willame' tu manaj jump'éel u nu'ukulil p'o', chéen ba'ale' anchaj u joronts'íibtik u k'aaba' ti' óoxp'éel u ju'unil u bo'ota'al taak'in yo'olal _____ pesos.

Juntúul máake' táan u _____ 100 pesos u páaymaj ti' u suku'un.

Yo'olal juntúul _____ tin manaje' yaan in bo'otik 600 pesos.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Chukbes yéetel **r** wa **w** le t'aano'oba'.

a__at

jo__onts'íib

__aye'

__aaj

__óolk'altej

ji__i'ich

tu__ix

kii__its'

máase__al

cho__ak

__enel

xaa__

- Ts'íibt uláak' t'aano'ob ku bisiko'ob **r** wa **w**.

p'uurux

xíiw

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

- Xok le xóoxot' ts'íbo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'ibtik nukuch **R** yéetel **W**.

R

r

Rita yéetel **R**igobertoe' jbino'ob tu kaajil Temozón.

W

w

Wilfridoe' tu beetaj píibil **w**aaj tu yotoch **W**endy.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'iibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

U JU'UNIL U BO'OTA'AL TAAK'IN		U xookil	1/6	MA'ALOB YO'OLAL	\$ 500.00									
Way tu kaajil	Chunhub	tu k'iinil	28	ti'	marzo ti' 2005									
Kaaj tu'ux yéetel ba'ax k'in ka beeta'abij														
In (k) p'axmaj yéetel yaan in (k) bo'otik xma' tufukchi'il le ju'un utia'al bo'olbila' ken u ya'al														
Wilbert Romero Iuit		tu kaajil	Chunhub	tu k'iinil	28 ti' abril ti' 2005									
U k'aaba' máax ti' kun bo'al bil		Kaaj tu'ux kun bo'albil		U k'iinil kéen bo'ota'ak										
Buka'aj taak'in:		Yo'olal jump'éel p'aax jumbaak' ka'atak jo'ok'aal pesos 00/100 M.N.												
<p>Taak'in in (k) k'ammaj yéetel ki'imak óolal. Le ju'un utia'al bo'ola' jump'éel ti' ichil uláak'o'ob ku káajal ti' <u>1</u> tak <u>6</u> yéetel ts'a'an tuláakal yáanal ba'ax a'ala'an, tumen wa jump'éel ti' leti'ob ma' tóan u bo'ota'al kéen k'uchuk u k'iinile', yaan u ts'a'abal le uláak'o'ob ma' bo'ota'ako' kex ma' k'uchuk u k'iinil u bo'ota'alli', beyxan le ts'a'ok u máan u k'iinil u bo'ota'alo', lik'ul le k'iin kun bo'otbil ka'ach le ju'una' tak tu k'iinil kéen láaj bo'ota'ak, yaan u ts'a'abal <u>6%</u> yóok'ol le ts'a'ok u máan u k'iinil u bo'ota'alo', bo'ota'ak way ti' le kaaja' pak'te' yéetel le ma' bo'ota'ako'.</p>														
<table border="1"> <tr> <td colspan="2">Jaajkunaj yo'olal le máax ku p'aaxo'</td> <td rowspan="4"> Kin (k) k'amik yéetel yaan in (k) bo'otik kéen k'uchuk u k'iinil Joronts'iib k'aaba'(ob) </td> </tr> <tr> <td colspan="2">K'aaba'</td> </tr> <tr> <td colspan="2">Kajakbal 47 u bejil, 197 u xookil ichil 40 yéetel 42</td> </tr> <tr> <td colspan="2">Kaaj Valladolid, Yucatán Tel. 01-985-85-4-06-07</td> </tr> </table>						Jaajkunaj yo'olal le máax ku p'aaxo'		Kin (k) k'amik yéetel yaan in (k) bo'otik kéen k'uchuk u k'iinil Joronts'iib k'aaba'(ob)	K'aaba'		Kajakbal 47 u bejil, 197 u xookil ichil 40 yéetel 42		Kaaj Valladolid, Yucatán Tel. 01-985-85-4-06-07	
Jaajkunaj yo'olal le máax ku p'aaxo'		Kin (k) k'amik yéetel yaan in (k) bo'otik kéen k'uchuk u k'iinil Joronts'iib k'aaba'(ob)												
K'aaba'														
Kajakbal 47 u bejil, 197 u xookil ichil 40 yéetel 42														
Kaaj Valladolid, Yucatán Tel. 01-985-85-4-06-07														

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax u jela'anil ka wilik ti' le ju'uno'oba'.

Ba'ax u biilalo'ob.

Tu'ux je'el u páajtal a kaxantik le ju'uno'oba'.

U ka'ap'éel p'iskaambal

Ts'íibt **beey** wa **ma'** ichil le ( ) yaan ta xno'ojo'.

XOOK

- In k'ajóol tu'ux ku meyaj le ju'uno'oba':

Chan pikil ju'un "U Ya'almajt'aanil K'áax"

( )

Bix u báaxalta'al jump'éel báaxal

( )

U ju'unil u bo'ota'al taak'in

( )

- In k'ajóol bix le ts'íibo'oba':

Úuchben tsikbal

( )

U ju'unil u k'a'amal taak'in

( )

Chan pikil ju'un "U k'oja'anil cólera"

( )

- In wojel ba'ax u biilal le ju'uno'oba':

U ju'unil u jóok'esa'al u k'aaba' máak

( )

U Noj Ju'unil ti' u Much'tal Taatatsilo'ob

( )

- Je'el u páajtal in wa'alik ba'ax u k'áat u ya'al jump'éel
ts'íib chéen ikil in xokik t'aano'ob wa in wilik ba'axo'ob
yaan ichile'

( )

- Kin na'atik ba'ax u k'áat u ya'al xóoxot' ts'íibo'ob yéetel
t'aano'ob ken in xokej

( )

- Kin k'ajóoltik letrao'ob mejentak yéetel nuuktak ts'íibta'an
ich maaya

( )

- Kin k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok in wiliko'

( )

TS'ÍIB

- Kin k'ajóoltik yéetel kin k'a'ajsik u jaatsilo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib. ( )
- Kin yáax xokik k'áatchi'ob yéetel xóoxot' ts'íibo'ob utia'al in beetik jump'éel ts'íib. ( )
- Kin ts'íibtik jump'éel ju'un je'el bix ka k'áata'ake', kex ma' chuka'an wa luk'esa'an ts'e'ets'ek u ts'íibili'. ( )
- Kin chukbesik wa kin ts'íibtik jump'éel ju'un yéetel tuláakal le ba'axo'ob tin yáax tukultajo'. ( )
- Kéen ts'íibnakene' kin ts'aik ba'axo'ob k'a'abéet u bisik jump'éel ts'íib:
  - U k'aaba' ( )
  - U ka'a k'aaba'ob ( )
  - U box ts'íibilo'ob ( )
- Kin ka'a xokik le ts'íib tin beetajo' yéetel kin wutskiintik wa k'a'abéet. ( )
- Kin jach ilik wa tin ts'íibtaj le ba'ax tin yáax tukultajo'. ( )
- Kéen ts'íibnakene' kin ts'íibtik u k'aaba' máako'ob, kaajo'ob beyxan u káajbal xóoxot' ts'íibo'ob yéetel nukuch letrao'ob. ( )

Óoxp'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **y** yéetel **ch**.
- A k'ajóoltik yéetel a xokik jejeláas xóoxot' ts'íibo'ob.
- A k'ajóoltik, a xokik yéetel a ts'íibtik jump'éel túuxchi't'aan.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a kajóoltik nukuch **Y** yéetel **Ch**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a yáax xokik ti' le óoxp'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Ba'ax ku ya'alik le máako'obo'.

Ba'ax u biilal le xóoxot' ts'íibo'obo'.

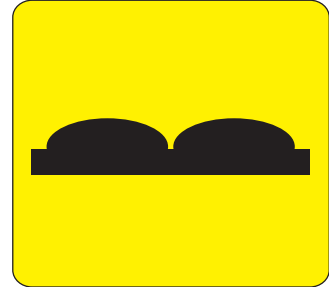

- Il a wil yéetel xok ma'alob le xóoxot' ts'íibo'oba'.

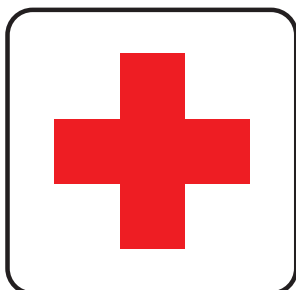

Ba'ax ma' ko'oj
bejla'e'.

Bu'ul kg. \$ 5.70
P'aak kg. \$ 3.50

CHEMAX

Janal utia'al bejla'e'
Bu'ulil K'éek'en
k'áak'bil Kaax

- Tsikbalt ba'ax u k'áat u ya'al le xóoxot' ts'íibo'ob ts'o'ok a wiliko'.

- Xok le xóoxot' ts'iibo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtik **a**, **b**, **ch**, **ch'**, e wa i ichil ( ) je'el bix a tukultik unaj u bine'.

Le je'ela' jump'éeel ba'al ku ya'alik tech je'el u beetik tech k'aase'.

( )

Le je'ela' u k'áat u ya'ale' ku máan ba'alche'obi'.

( )

Le je'ela' ku ya'alik ka cha' u máan *camión*, ku ts'o'okole' ka máan teech.

( )

Le je'ela' ku ya'alik jump'éeel kúuchil chéen utia'al máako'ob ma' táan u páajtal u xímbalo'ob.

( )

a

b

ch

ch'

e

i

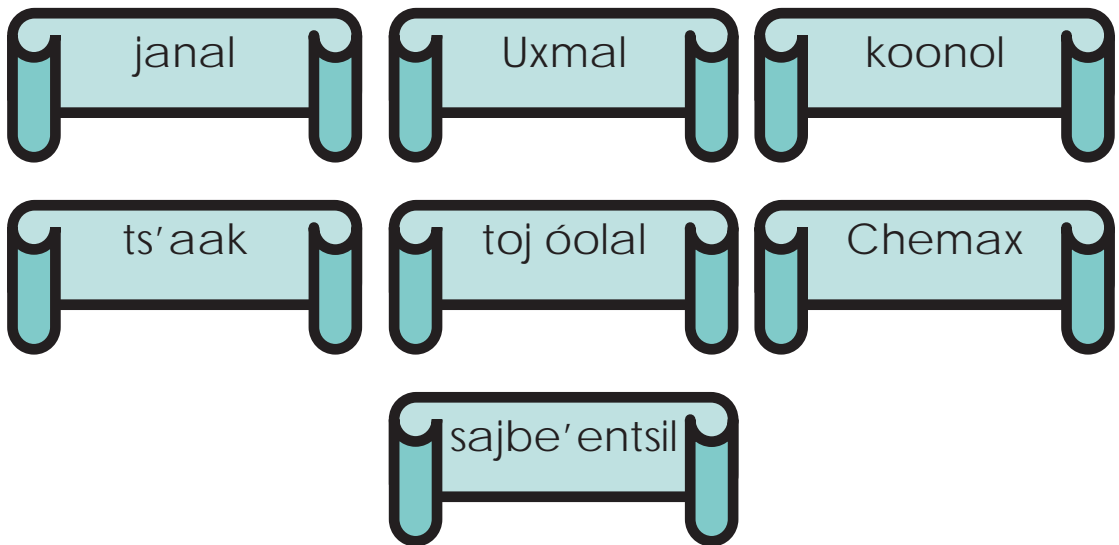

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Kaxant le t'aano'ob ichil le xa'axa'ak' ts'íibo'oba' ka a wóolk'alto'ob.

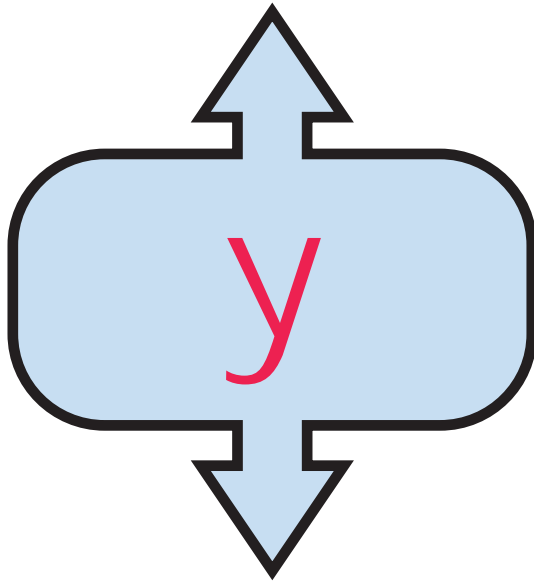
t	o	i	ó	o	l	a	l	t	t	t
U	t	t	k	o	o	n	o	l	t	t
x	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t
m	t	t	Ch	e	m	a	x	t	t	t
a	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t
l	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t
t	s	a	i	b	e	e	n	ts	i	l
t	i	a	n	a	l	t	t	t	t	t
t	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t
t	t	ts	a	a	k	t	t	t	t	t

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

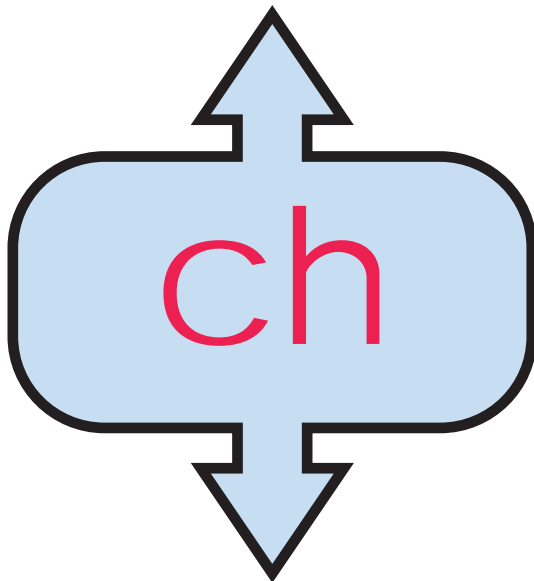

- Il a wil **y** yéetel **ch**, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan tu tséelo'.

yo'olal
múuyal
meyaj
yuuya
jumpáay

chaakal
kúuchil
biirich
otoch
jara'ach

- Yéetel a xóoxot' ju'uno'obe' beet t'aano'ob ku bisiko'ob **y** wa **ch**.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **Y** yéetel **Ch**.

Y

y

Yolanda yéetel u yíichame' tu yilajo'ob juntúul yuuya tu kaajil Yalcobá.

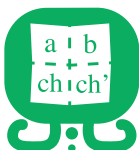
Ya'abkach máak ku yóok'ot tu kaajil Yaxcabá.

Ch

ch

Tu k'áaxil Chemax tu chukaj juntúul chab Isabel.

Jach ku pa'ak'al chi'ikam, chakal ja'as yéetel chaay tu kaajil Chichimilá.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **Y** wa **Ch**.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Yo'olal ba'ax ju'unil ku t'aano'ob.

Bix je'el xan u páajtal a beetik jump'éeel túuxchi't'aane'.

- Xok u ju'unil túuxchi't'aan.

25 ti' junio ti' u ja'abil 2005

Túuxchi't'aan:

Ti' le kúuchila' táan u t'a'anal Pedro Balam Mex, kajakbal tu kaajil Bulukax u méek'tan kaajil José María Morelos, Quintana Roo, ka yanak u taal séeba'an way tu kaajil Xpechil u méek'tan kaajil Peto, Yucatán, tumen u yuum Román Balam Peche' jach t'uubul u k'oja'anil, le beetik túune' ku ya'ala'al ti' ka talak u yil jach séeba'an le bix ku páajtale'.

A suku'un Teodoro Balam Mex túuxtik tech le túuxchi't'aana'.

- Tukult bix ken a ts'íibtil jump'éel túuxchi't'aan ti' juntúul a láak' yéetel le ba'axo'ob ku k'áata'al techa'.

U k'iinil ken a
túuxtej

U k'aaba' ti' máax
ken a túuxtej

Kaaj tu'ux kajakbal

Ka túuxtik yo'olal

A k'aaba'

This image shows a full page of graph paper. It features a uniform grid of small squares created by thin, light blue horizontal and vertical lines. On the far left, there is a single, slightly thicker vertical red line that runs from the top to the bottom of the page, serving as a margin. The rest of the page is filled with the blue grid pattern. There are no markings, text, or drawings on the paper.

Ku túuxta'al t'aan ti' José yo'olal ka xi'ik
u p'is u k'aax Bartolo tu kaajil Yobaín.

[illegible][illegible][illegible][illegible]

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.**

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtiko'ob tu'ux unaj u bino'ob.

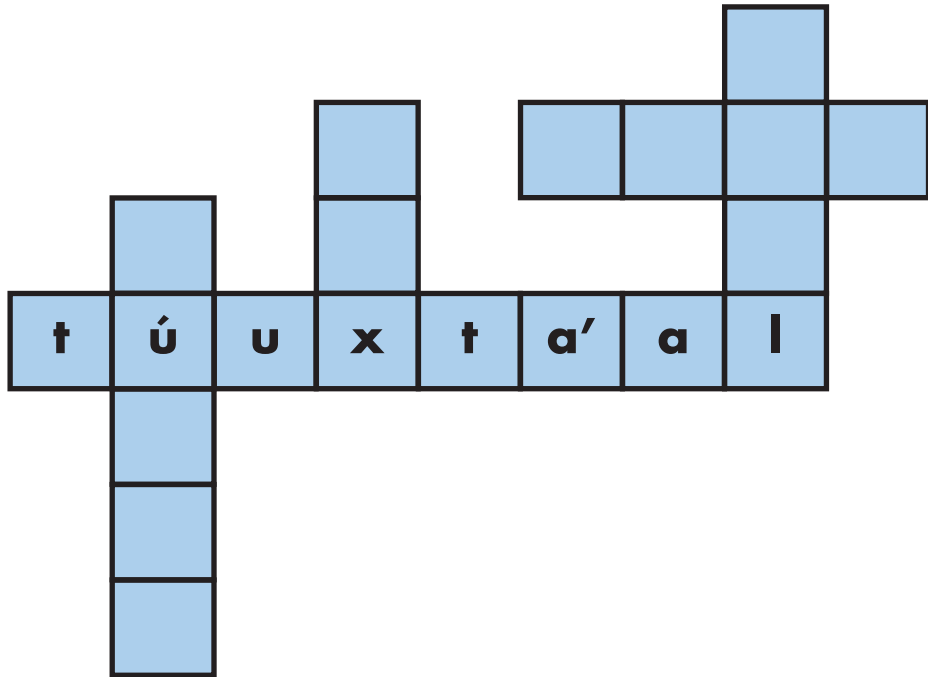
Mex

taal

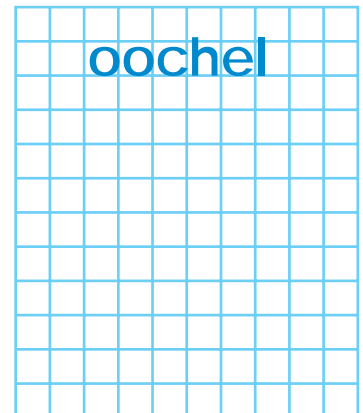
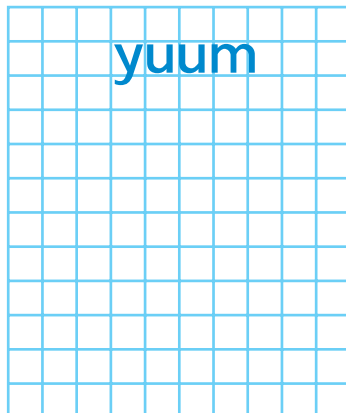
túuxta'al

kúuchil

t'aan

- Ts'iibt t'aano'ob ku bisiko'ob **y** yéetel **ch**.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Xokej yéetel chukbes le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch **Y** yéetel **Ch**.

Y

y

Utia'al in bin ____axcabá ____ucatáne' yaan in máan ichil u kaajil Mayapán, Chumayel beyxan Cantamayec.

Ch

ch

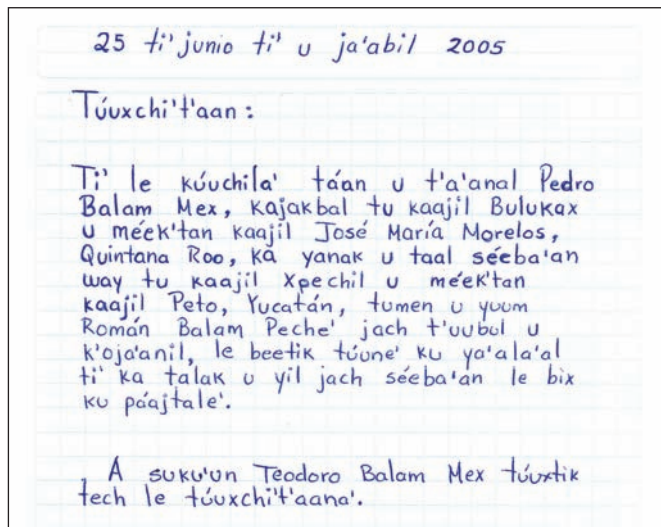
_____an Sebastiane' táan u chokwil ka jbin mambil u ts'aak tumen u suku'un tak tu kaajil _____ikindzonot.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax u jela'anil ka wilik ti' le ka'ap'éel ts'íibo'oba'.
 Máakalmáak u chowakil wa u kóomil. Ba'axten.
 Ba'axten ka tukultik ma' tuláakal yaan u yoochelo'obi'.

Kamp'éeel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **k'** yéetel **p'**.
- A xokik yéetel a núukik k'áatchi'ob jóok'esa'an ti' "U Ya'ala'al u Páajtalil Wíiniko'ob Yóok'ol Kaab" yo'olal a yáax tukultik ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili'.
- A xokik u ju'unil "U Ya'ala'al u Páajtalil Wíiniko'ob Yóok'ol Kaab".
- A xokik yéetel a k'ayik "Mayabil Ajxiimbal".
- A ts'íibtik jump'éeel k'aay.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **K'** yéetel **P'**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a yáax xokik ti' le kamp'éeel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Ba'axten jach k'a'abéet a wojéeltik U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab.

Yaan wáaj u biilal tech ka a k'ajóolt tuláakal a páajtalil.

Ba'axten.

- Xokej yéetel núuk le k'áatchi'oba'.

Tu'ux a wu'uymaj u tsikbalta'al u páajtalil wiinik.

Ba'ax uláak' u páajtalil wiinik a k'ajóol.

Ts'o'ok wáaj u pe'ech'el a páajtalil. Tsol bix úuchik.

- Kaxant ichil u nu'ukulil áantaje' u chan pikil ju'unil **"U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab"**, ku ts'o'okole' ka xokik.

U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab

Wa ku tukulta'al jáalk'abil, lajketil yéetel jéets'el áolal yóok'ol kaab ts'a'an u chuun pak'il ti' u k'a'amal u nooy u yuttil yéetel le yaan ti' u lajketil páajtalilo' yéetel ma'taan u páajtal u luk'esa'al ti' u yéetchi'nojilo' ob máak. Ti' u k'iinil 10 ti' *diciembre*, 1948 u ja'abil ka éejenta' ob yéetel ts'a'ab ojéeltbil U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab tumen u *Asamblea General ti' Naciones Unidas*.

Tu ya'alaj xan Asamblea ti' tuláakal méek'tan lu'umo' ob táakpaja'ano'ob ti' le je'ela', ka yanak u t'o'oxol, u ts'a'abal ojéeltbil, u xo'okal yeetel u tsikbalta'al ti' u najilo' ob xook yéetel ti' uláak' kuuchilo' ob tu'ux ku yuuchul ka'ansaj, xma' jumpáaykunajil ichil mixmáak je'el bix a'ala'anil ti' u ya'almajl'aanil le méek'tan lu'umo'obo'.

Úuchik u ya'ala'al u páajtalil wiiniko'obe' bey jump'éel ba'al tukulta'an jach ma'alob utia'al tuláakal máake', tu ya'alal leti'e' tuláakal kaajo'ob yéetel méek'tan kaajo'obe' unaj u jach xachikubaa'ob, yo'alal beya' tuláakal wiiniko'ob je'el bix xan molayo'obe', mantats' ka yanak u saasikuntik u tuukulo'ob ti' leti', ka u k'iitbeso'ob yéetel ka'ansaje' u chiinjo'alta'al le páajtalilo'oba' yéetel le jáalk'abilo'oba', yéetel ka yanak xan u béeykuntiko'ob yéetel ba'alo'ob ku beetik yo'alal u bin u nanojtal ti' u méek'tanil k lu'umo'ob beyxan táanxel lu'umo'ob, u k'ajóoltal yéetel u kanáanta'al ti' tuláakal yóok'ol kaab yéetel jach ma'alob, je'el bix ti' kaajo'ob ti' le Méek'tan Lu'umo'ob Táakpaja'ano'ob ti' le much'tala' beyxan ichil le méek'tan lu'umo'ob ts'a'an yáanal u páajtalilo'.

- A'al ba'ax ku k'a'ajal tech yo'olal le ba'axo'ob ku k'áata'ala'.

Ba'ax o'olal ku t'aan le chan pikil ju'un ta xokajo'.

Ba'axo'ob ka tukultik jach k'a'abéet tech.

Ba'ax ka na'atik yo'olal **Jáalk'abil**.

Ba'ax ka na'atik yo'olal **Lajketil**.

Ba'ax ka na'atik yo'olal **Meyaj**.

- **Xok le xóoxot' ts'iibo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtik jump'éeel t'o'ol yáanal le jach séeb u na'ata'alo'.**

Tuláakal máak yaan u páajtalil ti' utia'al u xook. Le xooko' k'a'abéet mina'an u bo'olil.

Tuláakal máak je'el u páajtal u xook xma' bo'olile'.

Le meyajo' unaj lajket k'a'abéet u yúuchul, beyxan u bo'olil ti' je'el máaxake'.

Tuláakal máak yaan u páajtalil ti' utia'al u meyaj ti' kúuchilo'ob lajket u ma'alobil yéetel ichil ki'imak óolal, beyxan u yéeyik ba'ax meyajil taak u beetik.

Tuláakal na'atsilo'ob yéetel mejen paalale' k'a'abéet u kanáanta'alo'ob.

Tuláakal mejen paalal yéetel le na'obo' k'a'abéet u kanáanta'alo'ob. Le beetike', tuláakal mejen paalal ku síijilo'ob ichil jump'éeel éetchi'inajile' beyxan le ma'o' yaan u páajtalilo'ob.

- **E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.**

- Xok le t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka núukik le k'áatchi'o'.

ko'olel

xiib

lajket

meyaj

bo'ol

Ba'ax páajtalil ku ya'ala'al yo'olalo'ob

- Il a wil k', k yéetel p', p, ku ts'o'okole' ka xokik le t'aano'ob yaan yáanalo'.

k'

k

p'

p

k'áat

k'iin

ayi**k'**alxáa**k'**abnook**k'**

keet

kux**t**aláalk**k**abwíin**k**páa**k**

p'iis

p'a**k**jump'**p'**éeljump'**p'**íitoop'**p'**

páay

si'ip**p**ilch'úup**p**alch'óop**p**nuup**p**

Yaan wáaj u jela'anilo'ob ka wilik. Ba'ax u jela'anil.

- A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **K'** yéetel **P'**, ku ts'o'okole' ka wóolk'altiko'ob.

K'

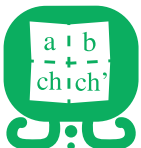
k'

K'a'ana'an jáalk'abil ti' u tuukul yéetel u t'aan wíinik.
K'a'abéet u k'a'ajsa'al mantats'.

P'

p'

Wet'a'an u paalitsilta'al p'enkech máako'ob. P'iis u ya'ala'al ma' táan u beeta'ale', ku xu'ulul u beetiko'ob.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **K'** wa **P'**.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Ba'axten k'a'abéet u ts'íibta'al le k'aayo'obo'.

K'aja'an wáaj tech jump'éeli'. Máakalmáak.

- Xokej yéetel k'ay le k'aaya'.

Mayabil jxiímbal

Yuum jxiímbal, Yuum jxiímbal
ka bin ti' le bejo'obo'
ti' le úuchben bejo'obo'
u bejil mayab...

Chúunk'in ka wilik u k'áak'il
u xiik' juntúul xtakay
ka wilik yéetel áak'ab
u léets'bal yich xkóokay.
Yuum jxiímbal, Yuum jxiímbal.
Ka wu'uyik ok'om k'aay
u k'aay chan ch'ooj tsuutsuy
ka wu'uyik yéetel áak'ab
u yawat pu'ujuy.

Yuum jxiímbal, Yuum jxiímbal
ka bin ti' le bejo'obo'
a'al ten wa túun ta wilaj
u chiikpajal...

Bey jump'éel sasak múuyal
jtaale' ka ka'a jbinij
wa xan ta wu'uy jump'éel
k'aay je'el bix u k'aay ko'olel.
Yuum jxiímbal, Yuum jxiímbal.
Te' yóok'ol xan in beelo'
sak múuyal tin wilaj
tin wu'uyaj xan le k'aayo'
juntúul óotsil máaken.
Yuum jxiímbal, Yuum jxiímbal.

Jts'ib: Antonio Medis Bolio

U paaxil: Guty Cárdenas Plnelo

U maayail: Refugio Vermont Salas

- K'a'ajes jump'éel k'aay uts ta wich.

Bix u k'aaba' le k'aayo'.

Ba'ax o'olal ku t'aan le k'aayo'. Máax k'ayik.

Ba'ax a k'áat ka jóok'ok tu yoochel.

- Ts'íibt le k'aay ta k'a'ajesajo' yéetel beet u yoochel.

- Xok a meyaj ka a wutskíint wa k'a'abéet.

- Óotsil chichan ch'íich'

[illegible][illegible][illegible][illegible]

-

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel tsol jujump'éelil u letrailo'ob je'el bix beeta'anil le yáaxo'.

k' a k' á

k'aak'

j e b

k j é e

l e' k o' o l

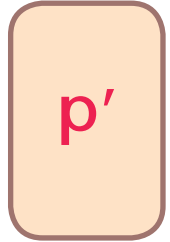
- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

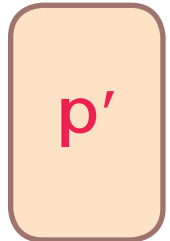
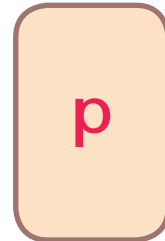
- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob yéetel **k'**, **k** wa **p'**, **p**.

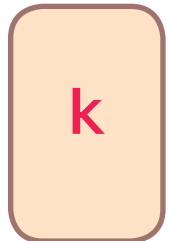
___óok

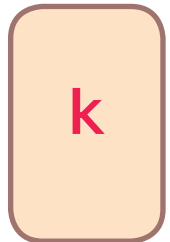
pée___en

pee___

___aax

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

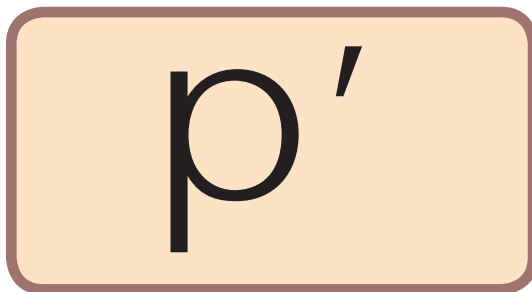

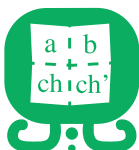
- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'íibtik nukuch **K'**, **P'**.

K'aja'an tene' tu **k'**íinil u máan le yuum jxiímbal ka **k'**aaynajeno'.

P'is u k'aax Serafina tumen bin u ka'aj u p'at ti' u paalal yano'ob tu kaajil Peto.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab

Wa ku tukulta' al jáalk'abil, lajketil yéetel jeets' el áalal yóok'ol kaab ts'a'an u chuun pak'il ti' u k'a'amal u nooy u yuttil yéetel le yaan ti' u lajketil páajtalilo' yéetel ma' táan u páajtal u luk'esa' al ti' u yéetchi' inajilo' ob maak. Ti' u k'iinil 10 ti' *diciembre*, 1948 u ja'abil ka éejeenta' ob yéetel ts'a' ab ojéeltbil U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab tumen u *Asamblea General* ti' *Naciones Unidas*.

Tu ya'alaj xan Asamblea ti' tuláakal méek'tan lu'umo'ob táakpaja'ano'ob ti' le je'ela', ka yanak u t'o'oxol, u ts'a'abal ojéeltbil, u xo'okal yéetel u tsikbaltal al ti' u najilo'ob xook yéetel ti' uláak' kuuchilo'ob tu'ux ku yúuchul ka'ansaj, xma' jumpáaykunajil ichil mixmáak je'el bix a'ala'anil ti' u ya'almaji' aanil le méek'tan lu'umo'oba'.

Úuchik u ya'ala'al u páajtalil wiiniko'obe' bey jump'éel ba'al tukulta'an jach ma'alob ulia'al tuláakal máake', tu yo'olal leti'e' tuláakal kaajo'ob yéetel méek'tan kaajo'obe' unaj u jach xachikubao'ob, yo'olal beyo' tuláakal wiiniko'ob je'el bix xan mola'obe', mantats' ka yanak u sáasilkuntik u tuukulo'ob ti' leti', ka u k'i'it'ibeso'ob yéetel ka'ansaje' u chiinjo'alta' al le páajtalilo'oba' yéetel le jáalk'abilo'oba', yéetel ka yanak xan u béeykuntiko'ob yéetel ba'alo'ob ku beetik yo'olal u bin u nanojtal ti' u méek'tanil k lu'umo'ob beyxan táanxel lu'umo'ob, u k'ajóaltal yéetel u kanáanta' al ti' tuláakal yóok'ol kaab yéetel jach ma'alob, je'el bix ti' kaajo'ob ti' le Méek'tan Lu'umo'ob Táakpaja'ano'ob ti' le much'tala' beyxan ichil le méek'tan lu'umo'ob ts'a'an yáanal u páajtalilo'.

Mayabil jxiimbal

Yuum jxiimbal, Yuum jxiimbal
ka bin ti' le bejo'obo'
ti' le úuchben bejo'obo'
u bejil mayab...

Chúunk'in ka wilik u k'áak'il
u xiik' juntúul xtakay
ka wilik yéetel áak'ab
u léets'bal yich xkóokay.
Yuum jxiimbal, Yuum jxiimbal.
Ka wu'uyik ok'om k'aay
u k'aay chan ch'ooj tsuutsuy
ka wu'uyik yéetel áak'ab
u yawat pu'ujuy.

Yuum jxiimbal, Yuum jxiimbal
ka bin ti' le bejo'obo'
a'al ten wa túun ta wilaj
u chiikpajal...

Bey jump'éel sasak múuyal
jtaale' ka ka'a jbinij
wa xan ta wu'uy jump'éel k'aay
je'el bix u k'aay ko'olel.
Yuum jxiimbal, Yuum jxiimbal.
Te' yóok'ol xan in beelo'
sak múuyal tin wilaj
tin wu'uyaj xan le k'aayo'
juntúul óotsil máaken.
Yuum jxiimbal, Yuum jxiimbal.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ts'íibilo'ob le je'elo'oba'.

Máaxo'ob beetik le ts'íibo'oba'.

Tu'ux je'el u páajtal u kaxantiko'obe'.

Ba'ax u jela'anil ka wilik ti' le ka'ap'éel ts'íibo'oba'.

Jo'op'éel xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **ts** yéetel **ts'**.
- A xokik u k'aaba' yéetel u ka'a k'aaba'ob u ju'unil "U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México" yo'olal a yáax tukultik ba'ax ku ts'a'abal ojéeltbili'.
- A xokik "U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México".
- A k'a'ajsik ba'ax u k'áat u ya'al xóoxot' ts'íibo'ob yéetel t'aano'ob.
- A ts'íibtik jump'éel u ju'unil tak pool.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **Ts** yéetel **Ts'**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a yáax xokik ti' le jo'op'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Yo'olal ba'ax ju'unil ku tsikbalo'ob.

Ba'ax u biilal U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México.

Tu'ux ku k'a'abéetchajal ti' máak.

- Xok u k'aaba' yéetel u ka'a k'aaba'ob u ju'unil **"U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México"** ku chíikpajal te' táanilo', ku ts'o'okole' ka wa'alik ba'ax ku k'áata'al tech.

Ba'ax ka na'atik yo'olal U **Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México**.

Ba'ax ku taal ta tuukul ken a xok waba'ax yo'olal **Bo'ol**.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil **U kúuchil meyaj**.

Yo'olal ba'ax ku t'aan tuláakal le ts'íibo'. Ba'axten.

- Xok le ju'una'.

*Cámara de Diputados
H. Congreso de la Unión*

U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México.

Nu'ukbesa'an tumen: Abigay Muñoz Amaro

Ti' le ts'íibtbil ju'una' bin a ka'aj a wil ts'e'ets'ek ba'alo'ob ts'íibta'an ti' U Noj A'almajt'aanil u Lu'umil México ti' u *Artículo* 123 ku t'aan yo'olal U Ya'almajt'aanil Meyaj.

Bo'ol

U bo'olil le jmeyajo'obo' k'a'abéet chuka'an, yo'olal beyo', le jmeyajo' je'el u páajtal u manik tuláakal ba'ax k'a'abéet ti' leti'e' yéetel ti' u yatan beyxan ti' u paalal.

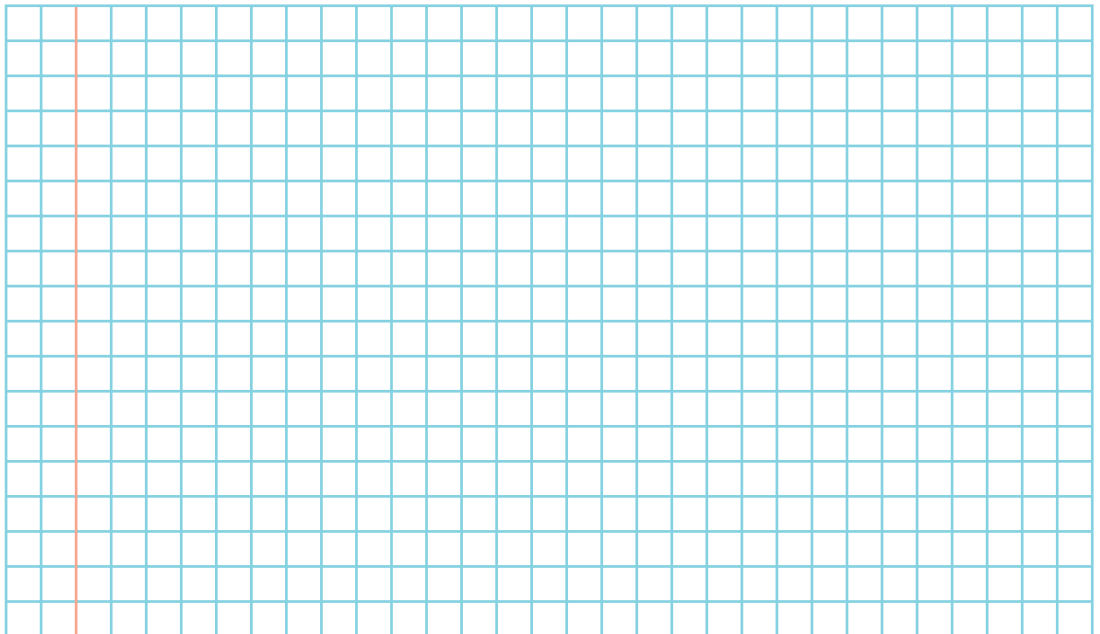
U kúuchil meyaj

U yuumil meyajé' unaj u jach ilik ma' xexek'kil tu'ux ku meyaj le máako'ob te' kúuchilo' yéetel u luk'esa'al ba'alo'ob úuchak u beetik loob ti' le jmeyajo'obo'.

- a) Unaj u bo'otik kéen úuchuk loob yéetel u k'oja' antal máaxo'ob beetik meyajob.
- c) Ka'alikil k'oja'an ko'olelo'ob ti' chaampale' ma' unaj u beetiko'ob mix jump'éeel meyaj tu'ux ka yanak u jach xachikubao'obi', yo'olal ma' xan u k'astal u toj óolal le chaampal yaan ti'o'; 30 k'iino'ob u bin u síijil u chaampale' yaan u xulik u meyaj, yéetel kéen ts'o'okok u síijile' ku ts'a'abal uláak' 60 k'iino'ob ti'.
- d) U láak'tsilo'ob le jmeyajobob' yaan páajtalil ti'ob utia'al u yila'alo'ob tumen jts'akyaj yéetel u ts'a'abal ts'aak ti'ob kéen k'oja'anchajako'ob je'el bix u ya'alik le a'almajt'aano'.
- f) Yaan u ts'a'abal najo'ob utia'al u kajtal le jmeyajobob' beyxan le najo'ob ku ko'onol ti'ob je'el bix u ya'alik le nu'ukbesajo'ob utia'al le máako'obo'.

- Ts'iibt tuláakal ba'ax ta na'ataj yo'olal **"U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México"**.

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- **Xok le xóoxot' ts'íibo'oba'.**

U bo'olil le jmeyajo'obo' k'a'abéet chuka'an, yo'olal beyo', le jmeyajo' je'el u páajtal u manik tuláakal ba'ax k'a'abéet ti' leti'e'.

U yuumil meyaje' unaj u jach ilik ma' xexek'kil tu'ux ku meyaj le máako'ob te' kúuchilo' yéetel u luk'esa'al ba'alo'ob úuchak u beetik loob ti' le jmeyajo'obo'.

Ka'alikil k'oja'an ko'olelo'ob ti' chaampale' ma' unaj u beetiko'ob mix jump'éel meyaj tu'ux ka yanak u jach xachikubao'obi'.

U láak'tsilo'ob le jmeyajo'obo' yaan páajtalil ti'ob utia'al u yila'alo'ob tumen jts'akyaj yéetel u ts'a'abal ts'aak ti'ob.

- **Tsikbalt ba'ax ta na'ataj ti' le xóoxot' ts'íibo'obo'.**

- Il a wil le oochelo'oba' yéetel xok le t'aano'ob yaan tu tséelo', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik le ku ya'aliko'ob u páajtalil jmeyajo'obo'.

bo'ol

ts'aak

paalitsil

meyaj

tojolch'iin

je'elel

xchuuy

ko'olel k'oja'an ti'
chaampal

xmeyaj

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Xok u k'aaba' le oochelo'oba' yéetel jach il a wil bix ts'íibta'anilo'ob.

ts'o'

ts'oon

ts'óol

moots

- Il a wil le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan yáanaló', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik u k'aaba'

tsíimin

wa

ts'íim

ts'aak

wa

tsaap

- A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al yéetel ts wa ts'.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch Ts yéetel Ts'.

Ts

ts

Tsolkiintbil u kuuch tsíimin.

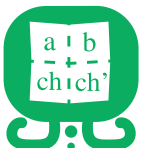
Uts tu t'aan u tsikik a láak'tsilo'ob.

Ts'

ts'

Ts'uulo'obe' k'a'abéet u ts'aiko'ob ma'alob bo'ol ti' u jmeyajo'ob.

Ts'o'ok u báaxal Pablo yéetel u yíits'in.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch Ts wa Ts'.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

Okolta'ab
in taak'in,
ba'ale' ma' in
wojel ba'ax ju'unil
k'a'abéet in beetik
utia'al in tak
pooli'.

K'a'abéet
a bin tu kúuchil
tu'ux ku beeta'al u
ju'unil tak pool, ka a
wa'al ka u bo'ot u
si'ipil le j-ookolo'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.
Yo'olal ba'ax ju'unil ku tsikbalo'ob.
Ba'ax u biilal u ju'unil tak pool.
Tu'ux ku k'a'abéetchajal.

• Xok le tak poola'.

MINISTERIO PÚBLICO

U JU'UNIL TAK POOL

Xaya, Tekax, Yucatán, 23 ti' diciembre 2005 u ja'abil.

Way ti' le kaaja', le ka tu ts'aj 10:00 ti' ja'atskab k'iin ti' le 23 ti' diciembrea', anchaj u taal Fidencia Pool Ek, 40 ja'abo'ob yaan ti', táan u ya'alike' jtaal tin wiknal yo'olal u lfik'esik jump'éeel tak pool úuchik u yokolta'al u yuulum.

Tu ya'alaje', le ka jóok' junsúutuk bey las 2:00 ti' u chíinil k'iin jo'oljeake', tu yilaj u yéetchi'inajil Justino Chan May, 23 u ja'abil, wa'alakbal aktáan tu yotoch, u bejile' 20 u najile' 346 ichil 31 yéetel 33 way ti' le kaaja'. Le ka tu paktaj ts'oka'an u jóok'ole', tu yilaj bey yaan k'aak'as tuukul ti' le máako'. Le ka suutnaj tu yotoche', ka tu yilaj mina'an u yaalak' úulumo'ob te' táankab tu'ux yano'ob ka jóok'e', le beetik túune' jmáan tu tuukul leti' le máak j-okolto' tumen leti'e' ma' yáax u yookol je'el bix le je'ela'.

Le beetike', beeta'ab le u ju'unil tak poola' yo'olal u xak'al kaxanta'al.

Le ko'olelo' tu ts'íibtaj u k'aaba' tu táan le jkaxano'obo'.

Nazario Pech

Ila'ab tumen
Comisario Ejidal

Fidencia Pool Ek

Le ku tak poolo'
Fidencia Pool Ek

- **Xok le ts'íiba'.**

Jo'oljeak chúumuk k'iine', jbin maan Marcos Chí Chan ti' jump'éel u kúuchil koonol tu kaajil Tahdziú, Yucatán, ka tu p'ataj táankab u *bicicleta*. Le ka jóok'e' tu yilaj táan u bisa'al tumen Rosendo Tuz Yah.

- **Áant Marcos u ts'íibt u ju'unil tu'ux ku takik u pool Rosendo.**

- **Xok a meyaj ka a wutskíint wa k'a'abéet.**

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtik jump'éeel xóoxot' ts'iib yo'olal.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Ts'íibt le t'aano'ob tu'ux unaj u bino'obo'.

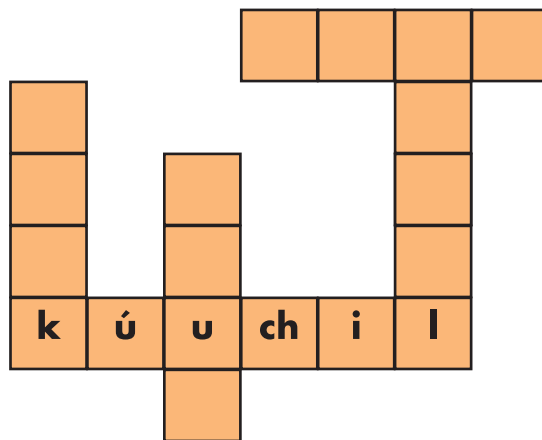
otoch

kúuchil

máak

ju'un

ookol

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob je'el bix unaje'.

kuu_____

_____unu'un

ts

wa

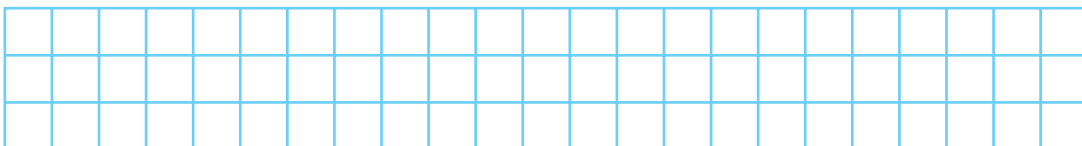
ts'

ts'

wa

ts

- Ts'íibt uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al yéetel ts wa ts'.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Xok le xóoxot' ts'iibo'oba', ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob yo'olal a ts'iibtik nukuch **Ts, Ts'**.

Ts

ts

Tséente'ex le **ts**o'ob yéetel le xtuuxo'obo' yo'olal ma' u púuts'ulo'ob. **Ts**aje'ex xan u ye'el le xkaaxo'obo'.

Ts'

ts'

Ts'o'ok u ya'alik in wi**ts'**in yaan u taal xiímbal way kaaje'.
Ts'oka'an u beel yéetel juntúul **ts'**uul.

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.

- Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

Cámara de Diputados
H. Congreso de la Unión

U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México. Nu'ukbesa'an tumen: Abigay Muñoz Amaro

Ti' le ts'íibtbil ju'una' bin a ka'aj a wil ts'e'ets'ek ba'alo'ob ts'íibta'an ti' U Noj A'almajt'aanil u Lu'umil México ti' u Artículoil 123 ku t'aan yo'olal U Ya'almajt'aanil Meyaj.

Bo'ol

U bo'olil le jmeyajo'obo' k'a'abéet chuka'an, yo'olal beyo', le jmeyajo' je'el u páajtal u manik tuláakal ba'ax k'a'abéet ti' leti'e' yéetel ti' u yatan beyxan ti' u paalal.

U kúuchil meyaj

U yuutil meyajé' unaj u jach ilik ma' xexek'kil tu'ux ku meyaj le máako'ob te' kúuchilo' yéetel u luk'esa'al ba'alo'ob úuchak u beetik loob ti' le jmeyajo'obo'.

- Unaj u bo'otik kéen úuchuk loob yéetel u k'oja'antal máaxo'ob beetik meyaj'o'ob.
- Ka'alikil k'oja'an ko'olelo'ob ti' chaampale' ma' unaj u beetiko'ob mix jump'éel meyaj tu'ux ka yanak u jach xachikubao'obi', yo'olal ma' xan u k'astal u toj óolal le chaampal yaan ti'o'; 30 k'iino'ob u bin u sijil u chaampale' yaan u xulik u meyaj, yéetel kéen ts'o'okok u sijile' ku ts'a'abal uláak' 60 k'iino'ob ti'.
- U láak'tsilo'ob le jmeyajo'obo' yaan páajtalil ti'ob utia'al u yila'alo'ob tumen jts'akyaj yéetel u ts'a'abal ts'aak ti'ob kéen k'oja'anchajako'ob je'el bix u ya'alik le a'almajt'aano'.
- Yaan u ts'a'abal najo'ob utia'al u kajtal le jmeyajo'obo' beyxan le najo'ob ku ko'onol ti'ob je'el bix u ya'alik le nu'ukbesajo'ob utia'al le máako'obo'.

MINISTERIO PÚBLICO

U JU'UNIL TAK POOL

Xaya, Tekax, Yucatán, 23 ti' diciembre 2005 u ja'abil.

Way ti' le kaaja', le ka tu ts'aj 10:00 ti' ja'atskab k'iin ti' le 23 ti' diciembre', anchaj u taal Fidencia Pool Ek, 40 ja'abo'ob yaan ti', t'aan u ya'alike' jtaal tin wíknal yo'olal u lik'esik jump'éel tak pool úuchik u yokolta'al u yuul.

Tu ya'alaje', le ka jóok' junsúutuk bey las 2:00 ti' u chíinil k'iin jo'oljeako', tu yilaj u yéetchi'inajil Justino Chan May, 23 u ja'abil, wa'alakbal akt'aan tu yotoch, u bejile' 20 u najile' 346 ichil 31 yéetel 33 way ti' le kaaja'. Le ka tu paktaj ts'oka'an u jóok'ole', tu yilaj bey yaan k'aak'as tuukil ti' le máako'. Le ka suutnaj tu yotoche', ka tu yilaj min'aan u yaalak' Gulumo'ob te' tsankab tu'ux yano'ob ka jóok'el', le beetik tsune' jmaán tu tuukil leti' le máak j-okolito' tumen leti'e' ma' yáax u yookol je'el bix le je'ela'.

Le beetike', beeta'ab le u ju'unil tak poola' yo'olal u xak'al kaxanta'al.

Le ko'olelo' tu ts'íibtaj u k'aaba' tu t'aan le jkaxano'obo'.

Nazario Pech
Ila'ab tumen
Comisario Ejidal

Fidencia Pool Ek
Le ku tak poola'
Fidencia Pool Ek

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ku ts'aik ojéeltbil le ju'uno'oba'.

Ba'ax u jela'anil ka wilik ichil le ju'uno'oba'.

Juntúulili' wáaj máax ts'íibt le ju'uno'oba'. Ba'axten.

Ba'ax u biilal to'on le ju'uno'oba'.

Wakp'éél xook

Ti' le xooka' yaan:

- A k'ajóoltik **ch'** yéetel **t'**.
- A xokik yéetel a núukik k'áatchi'ob yo'olal a tukultik ba'ax ku ts'aik ojéeltbil u ts'íibtbil "U meyaj xiibo'ob yéetel u meyaj xch'uupo'ob" ma'ili' a xoke'.
- A xokik u ts'íibtbil "U meyaj xiibo'ob yéetel u meyaj xch'uupo'ob".
- A xokik ts'íibo'ob yo'olal xíiwo'ob ku ts'aakankil.
- A ts'íibtik bix u ts'a'akal jump'éel k'oja'anil yéetel xíiwo'ob.
- A xokik xóoxot' ts'íibo'ob ku ts'o'okole' ka beetik uláak'o'ob, ba'ale' ka yanak a k'ajóoltik nukuch **Ch'** yéetel **T'**.
- A k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok a yáax xokik ti' le wakp'éel xooka', ku ts'o'okole' ka ketiko'ob.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

Kéen ts'o'okok
in miiistik le táankaba',
kin bin pak'ach yo'olal
k janal.

Ma'alob, tene'
ku ts'o'okol in janale'
kin bin tu jo'ol in meyaj,
yaan xan in ch'akik si' utia'al
u biso'ob le paalal u
kono'obo'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Ba'ax ku ya'aliko'ob.

Ba'ax u biilal u yojéelta'al u meyaj xiib yéetel xch'uup.

Tu'ux úuchak in we'esik tuláakal le ba'axo'oba'.

• Xokej yéetel núuk le k'áatchi'oba'.

Bix u yúuchul meyaj ta wotoch.

Ba'ax meyajilo'ob ku múul beeta'al ta wotoch.

Ba'ax meyajil ka beetik ta wotoch.

Ba'ax uláak' meyajilo'ob a wojel a beetej.

Máax jka'ansech meyaj.

Yo'olal ba'ax ka tukultik ku t'aan le ts'íib ken a xoko'.

• Xok le ts'íiba'.

U meyaj xiibo'ob yéetel u meyaj xch'uupo'ob

Yo'olal u meyaj xiibo'ob yéetel xch'uupo'obe', ku ya'ala'ale' jach ya'ab ba'axo'ob ku beetiko'ob.

U meyaj mejen paalal

Tu mejentakilo'obe' ku ts'a'abal meyaj ti'ob ma' jach

ka'ana'antsili', je'el bix mol ta' mîis, u tséentik aalak'o'ob yéetel uláak' ba'alo'ob, le je'elo'oba' u meyaj juntúul chan xiib.

Mîis, p'o' nu'ukulo'ob yéetel u jóoyabta'al pak'alo'obe', le je'elo' u meyaj juntúul chan xch'uup.

U meyaj táankelemo'ob yéetel xlóok'bayano'ob

Kéen nuukchajako'obe', le meyajobo' ku chan talantal. Taatatsile', leti' ts'aik ka'ansaj ti'ob je'el bix páak, si', jooch yéetel uláak' ba'alo'ob.

Le xch'úupalo'obo' tu yotoch ku meyajo'ob, tumen ku kaniko'ob meen janal, pak'ach, ji' nook', yéetel wa mixba'al ku beetiko'obe' ku t'a'analob ka ka'ansa'ak xokbil chuuy ti'ob, tumen bíin talak u k'iinil u k'a'abéetchajal ti'ob utia'al u kaxantik u kuxtalo'ob yéetel u láak'o'ob.

U meyaj taatatsilo'ob

Ken u chuk u nojoch máakilo'obe', yaan xan ba'ax u yilo'ob yéetel meyajo'ob tu yotoch.

Taatatsile' leti' máax unaj u bisik taak'in tu yotoch, utia'al u tséentik u paalal yéetel u yatan. Ku meyajo'ob tu kool, ba'ale' yaan k'iine' ku bino'ob táanxel kaajilo'ob yo'olal u kaxantiko'ob ma'alob meyajo'ob utia'al u ma'alobkiintik u kuxtalo'ob. Ko'olele' leti' beetik tuláakal meyaj tu yotoch.

Ba'alo'ob ku cha'abal u beetik xch'uupo'ob

U jela'anil meyaj ichil xiibo'ob yéetel xch'uupo'obe', jach ku luk'esik páajtalil ti'ob utia'al u kaambalo'ob, tumen xch'uupo'obe' ma' táan u ka'analtal u xooko'ob kéen u ts'o'okes u primaria, le o'olale' ma' táan u páajtal u yantal jump'éel ma'alob meyaj ti'ob ka páajchajak u kuxtalo'ob yéetel uts.

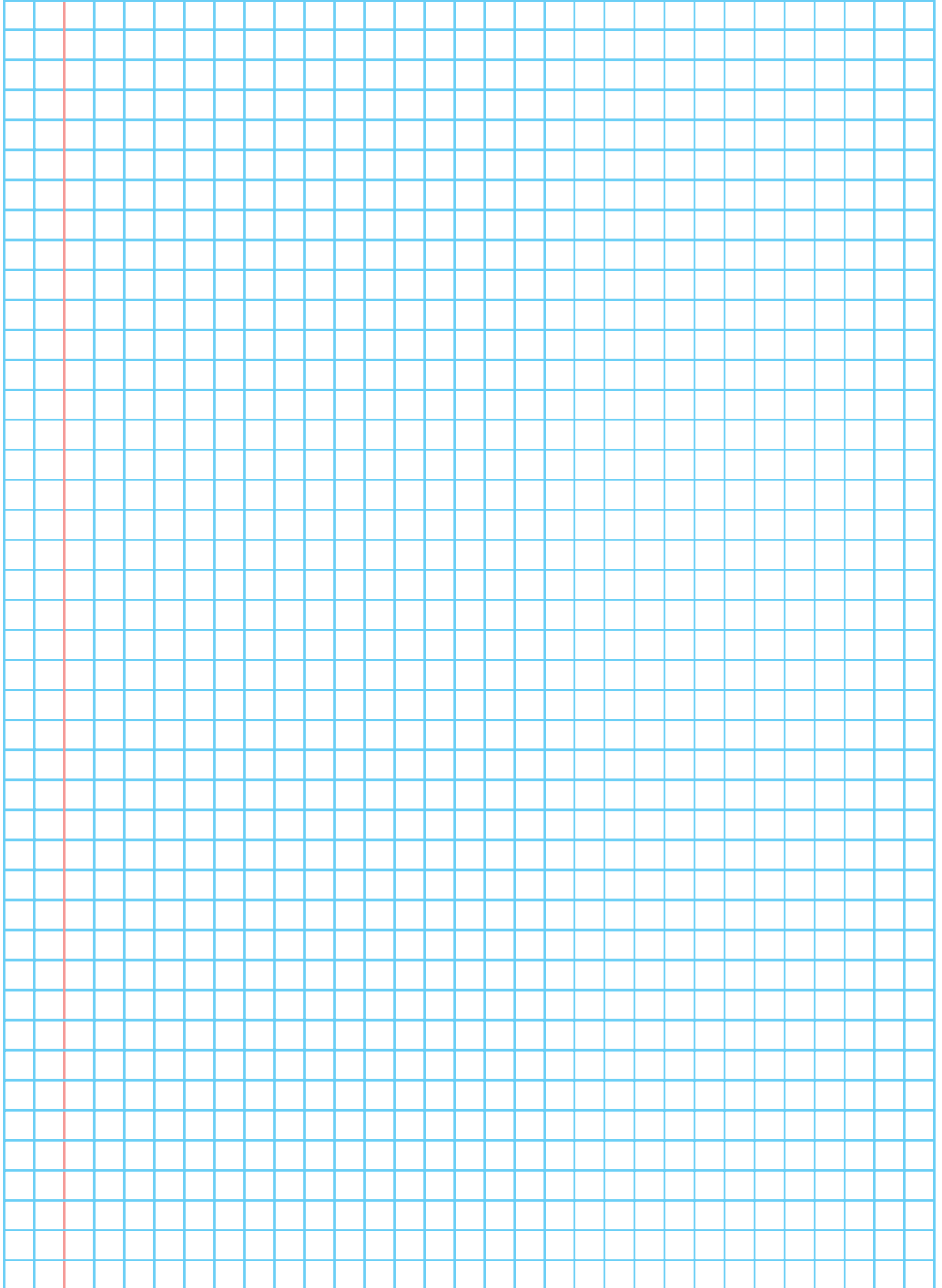
Tomado de la: ENCICLOPEDIA YUCATANENSE.

Tomo VI. Edición Oficial del Gobierno del Estado de Yucatán. México, D.F., 1997

- Ts'íibt tuláakal ba'ax ta na'ataj ti' le xooko', ku ts'o'okole' ka tsikbaltik.

- Xok le xóoxot' ts'íiba'.

U jela'anil meyaj ichil xilbo'ob ya'etel xch'uupo'obe', jach ku luk'esik páajitalil ti'ob utia'al u kaambalo'ob, tumen xch'uupo'obe' ma' táan u yantal jump'éeel ma'alob meyaj ti'ob. U páajtal u táan u páajtal u xooko'ob ken u ts'o'okes u primaria, le o'olale' ma' táan u páajtal u yantal jump'éeel ma'alob meyaj ti'ob.

- Tsikbalt ba'ax ka tukultik yo'olal.

Ts'o'ok wáaj u yúuchul tech waba'ax je'el bix le ku ya'alik le xóoxot' ts'íiba'.

Ba'ax úuchak u jach utstal ta t'aan ka a xok ka'achij.

Ba'axten ma' páajchaj a xokiki'.

- Kaxant bix kan jóok'ol ti' le bejo'oba', ka'alikil táan a jóok'ole' xok le t'aano'ob yaan ta beelo' yéetel tsol máax beetik le meyajó'obo'.

Tu'ux kan okol

Tu'ux kan jóok'ol

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- E'es yéetel jump'éeel t'o'ol u k'aaba' le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka wóolk'altik **ch'** yéetel **t'**.

ch'omak

ch'ik

t'u'ul

t'eel

p**ich'**

ch'eel

t'int'**inkil**

ch'í**ch'**

x**t'**uut'

- E'es a meyaj ti' a wéet xooko'ob.

- Il a wil le oochelo'oba', xok le t'aano'ob yaan tu yáanaló, ku ts'o'okole' ka wóolk'altik u k'aaba'.

cheem

wa

ch'éem

t'uuch

wa

tuuch

t'uup

wa

tuup

chiich

wa

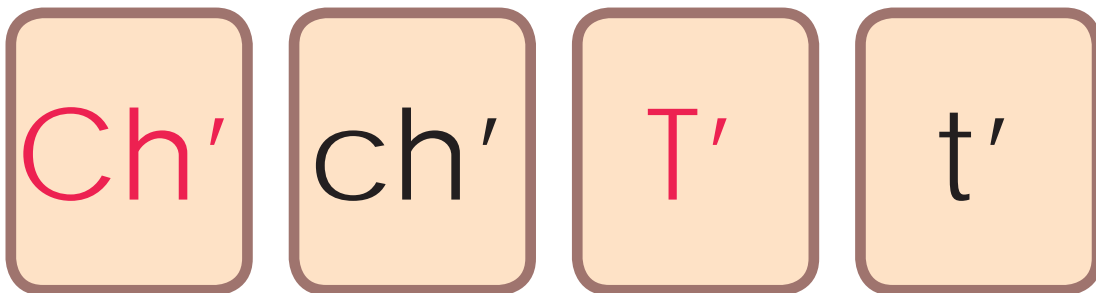
ch'íich'

- A'al uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al je'el bix le ts'o'ok a xokiko'.

- Xok le xóoxot' ts'íibo'oba' ka yanak a wilik tu'ux ku ts'íibta'al nukuch **Ch'** yéetel **T'**, ku ts'o'okole' ka bonik chak.

Ch'úuy jaant u yaalak' t'eel Pablo, tumen ma' tu kanáantaj ma'alobi'.

Jach uts tin t'aan in bin much'tal yéetel in wéet paalilo'ob, yo'olal k báaxal siit' kéen ts'o'okok in meyaj.

Le xch'úpalo' ku t'anik u yíits'ino'ob ka u juch'o'ob k'u'um.

T'int'inkil in nook' tumen ts'o'ok u p'áatal jach nu'ut'.

Le sa' tu beetaj in kiiko', ja'ach' yéetel ch'óoch'.

T'ox ts'e'ets'ek ch'ujuk ti' le paalalo'obo'.

Le t'u'ulo' ku jach'ik u yo'och su'uk.

Ch'ujuk tu manaj Juan utia'al u yáabilo'ob.

- Tsikbalt tu'ux k'a'abéet u ts'íibta'al nukuch **Ch'** wa **T'**.

- Il a wil le oochela' yéetel xok ba'ax ku ya'alik le máako'oba'.

- Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax ka wilik ti' le oochela'.

Yo'olal ba'ax ku tsikbalo'ob.

Ts'o'ok wáaj u k'a'abéetchajal tech xíiw ku ts'aakankil.

Ba'ax u biilal ku ts'iibta'al xíiw ku ts'aakankil.

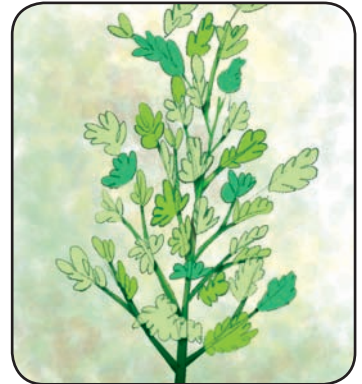

• **Xok le ts'íiba'.**

Ruda

Bix le xíiwa': Chan xíiw ku chukik táankuch wa jump'éeel metro ka'atak táankuch ka'anailil. Mejentak u le' yéetel ya'ax ch'ooj. U loole' k'aank'an chéen ba'ale' ma'atech u seen p'enkechtal. U yiche' bey kamp'éeel wa jo'op'éeel jaats to'anile', ichilo'obe' ti' yaan u neek'e' boox. Le xíiwa' jach yak u book. Ku yila'al Centroamérica.

1. K'oja'anil ku ts'akik: U k'oja'anil chaampal ku pakta'al tumen máak chokoj u yóol.

Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.

Bix u beeta'al: Ku cha'acha'al junsúutuk yéetel *anis*.

Tu'ux kun ts'aabil: Tu ya'al le chaampalo'.

Bix u ts'a'abal: Ku cha'acha'al yéetel *anise'* ku túuba'al tu ya'al chaampal.

2. K'oja'anil ku ts'akik: Chi'ibal pool.

Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.

Bix u beeta'al: Ya'ach'tbil yéetel *anis*.

Tu'ux kun ts'aabil: Tu'ux yaj.

Bix u ts'a'abal: Ya'ach'tbil u le' ichil *anis*, ku p'a'atal t'ubtal junsúutuk ichil le *aniso'* utia'al ji'ibil tu ka'atséelil u pool yéetel tu pachkab.

3. K'oja'anil ku ts'akik: Xlot' kok se'en.

Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.

Bix u beeta'al: Chakbil.

Tu'ux kun ts'aabil: Ku yu'uk'ul.

Bix u ts'a'abal: Ku cha'akale' ku yu'uk'ul bey chéen ja'e'.

Tomado del libro: Catálogo de plantas medicinales de uso común en Yaxcabá, Yucatán. Martha Elena

Méndez González y otros. Centro de Investigación Científica de Yucatán, A.C. Mérida, Yuc., 2003, pág. 50

- Tukult bix ken a ts'íibt jump'éel xíiw a k'ajóol ku ts'aakankil.

Bix u k'aaba' le xíiwó'. Ba'ax k'oja'anil ku ts'akik.

Ba'ax ku ch'a'abal ti'. Bix u máak'anta'al.

Bix u ts'a'abal ti' máak.

- Ts'íibt bix u beeta'al ts'aak yéetel jump'éel xíiw.

- Xok a meyaj ka a wutskiínt wa k'a'abéet.

- Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik le xóoxot' ts'íibo'oba'.

Le chaampalo'

Le xíiwo'oba' utia'al

Utia'al uk'bil le

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskíintik wa k'a'abéet.

• **Chukbes le xóoxot' ts'iibo'oba'.**

Le _____ ku páats'tik u wiinkilal máak k'oja'an.

Le jyeet'o'obo' ku _____ u ch'eetilil ook wa k'ab.

Wa juntúul máak chokoj u yóole' ma' unaj u paktik le _____ tumen wa ma'e' je'el u k'oja'antale'.

Le _____ yéetel xiiwo'obo' jump'éeel úuchben miatsil.

• **Il a wil le oochelo'oba', ku ts'o'okole' ka chukbesik u k'aaba'ob je'el bix unaje'.**

ch'

wa

ch

_____oom

ch'

wa

ch

_____akal ja'as

t'

wa

t

jii_____

t'

wa

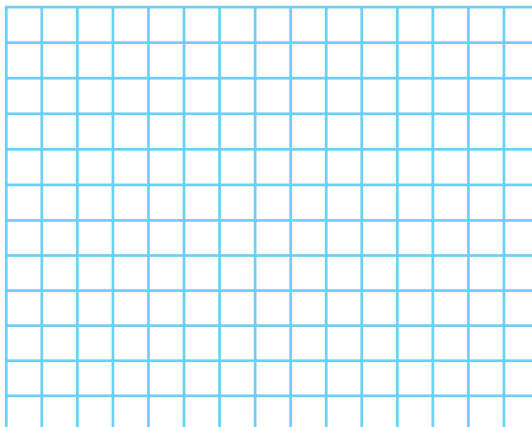
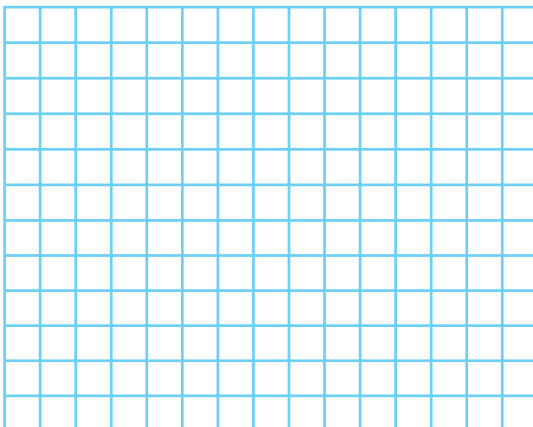
t

_____uunich

- Ts'íibt uláak' t'aano'ob ku ya'ala'al yéetel:

ch'

t'

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

- Beet xóoxot' ts'íibo'ob ka yanak a ts'íibtik nukuch **Ch'** yéetel **T'**.

Ch'

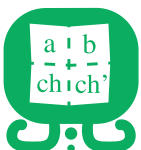
ch'

T'

t'

- Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiíntik wa k'a'abéet.

• Ket le ka'ap'éel ts'íibo'oba' yo'olal a wilik bix beeta'anilo'ob.

U meyaj xiibo'ob yéetel u meyaj xch'uupo'ob

Yo'olal u meyaj xiibo'ob yéetel xch'uupo'obe', ku ya'ala'ale' jach ya'ab ba'axo'ob ku beetiko'ob.

U meyaj mejen paalal

Tu mejentakilo'obe' ku ts'a'abal meyaj ti'ob ma' jach ka'ana'antsili', je'el bix mol ta' miis, u tséentik aalak'o'ob yéetel uláak' ba'alo'ob, le je'elo'oba' u meyaj juntúul chan xiib.

Miis, p'o' nu'ukulo'ob yéetel u jóoyabta'al pak'alo'obe', le je'elo' u meyaj juntúul chan xch'uup.

U meyaj táankelemo'ob yéetel xlóok'bayano'ob

Kéen nuukchajako'obe', le meyajo'obo' ku chan talantal. Taatatsile', leti' ts'aik ka'ansaj ti'ob je'el bix páak, si', jooch yéetel uláak' ba'alo'ob.

Le xch'úpalo'obo' tu yotoch ku meyajo'ob, tumen ku kaniko'ob meen janal, pak'ach, ji' nook', yéetel wa mixba'al ku beetiko'obe' ku t'a'analalo'ob ka ka'ansa'ak xokbil chuuy ti'ob, tumen biin talak u k'iinil u k'a'abéetchajal ti'ob utia'al u kaxantik u kuxtalo'ob yéetel u láak'o'ob.

U meyaj taatatsilo'ob

Ken u chuk u nojoch máakilo'obe', yaan xan ba'ax u yilo'ob yéetel meyajo'ob tu yotoch.

Taatatsile' leti' máax unaj u bisik taak'in tu yotoch, utia'al u tséentik u paalal yéetel u yatan. Ku meyajo'ob tu kool, ba'ale' yaan k'iine' ku bino'ob táanxel kaajilo'ob yo'olal u kaxantiko'ob ma'alob meyajo'ob utia'al u ma'alobkiintik u kuxtalo'ob. Ko'olele' leti' beetik tuláakal meyaj tu yotoch.

Ba'alo'ob ku cha'abal u beetik xch'uupo'ob

U jela'anil meyaj ichil xiibo'ob yéetel xch'uupo'obe', jach ku luk'esik páajtalil ti'ob utia'al u kaambalo'ob, tumen xch'uupo'obe' ma' táan u ka'analtal u xooko'ob keen u ts'o'okes u primaria, le o'olale' ma' táan u páajtal u yantal jump'éel ma'alob meyaj ti'ob ka páajchajak u kuxtalo'ob yéetel uts.

1. K'oja'anil ku ts'akik: U k'oja'anil chaampal ku pakta'al tumen máak chokoj u yool.

Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.

Bix u beeta'al: Ku cha'acha'al junsúutuk yéetel *anis*.

Tu'ux kun ts'aabil: Tu ya'al le chaampalo'.

Bix u ts'a'abal: Ku cha'acha'al yéetel *anise'* ku túuba'al tu ya'al chaampal.

2. K'oja'anil ku ts'akik: Chi'ibal pool.

Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.

Bix u beeta'al: Ya'ach'tbil yéetel *anis*.

Tu'ux kun ts'aabil: Tu'ux yaj.

Bix u ts'a'abal: Ya'ach'tbil u le' ichil *anis*, ku p'a'atal t'ubtal junsúutuk ichil le *aniso'* utia'al ji'ibil tu ka'atséelil u pool yéetel tu pachkab.

3. K'oja'anil ku ts'akik: Xlot' kok se'en.

Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.

Bix u beeta'al: Chakbil.

Tu'ux kun ts'aabil: Ku yu'uk'ul.

Bix u ts'a'abal: Ku cha'akale' ku yu'uk'ul bey chéen ja'e'.

• Tsikbalt ba'ax ts'o'ok a wilik.

Ba'ax jela'an ti' le ts'íibo'oba'.

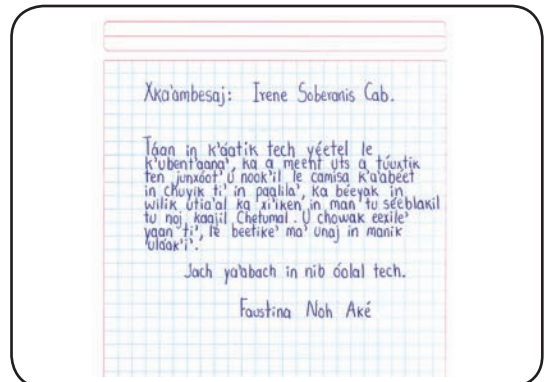
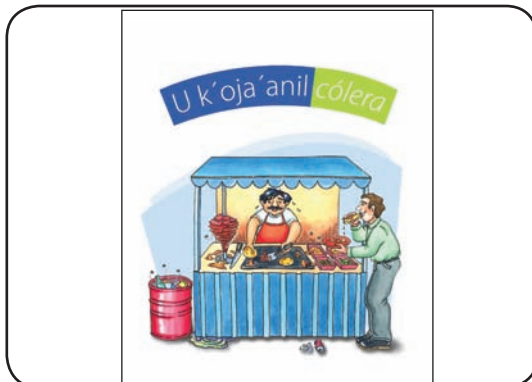
Máaxo'ob ts'íibtik.

Jaaj wáaj ba'ax ku ts'aiko'ob ojéeltbil. Ba'axten.

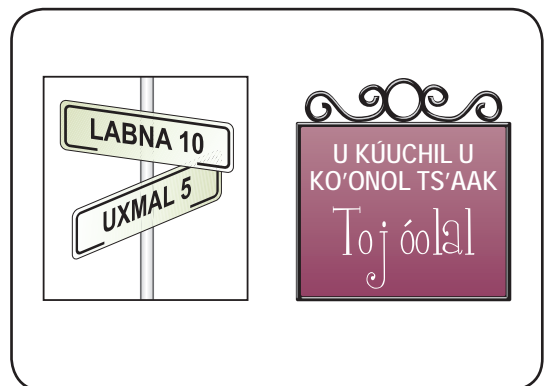
- Il a wil le ju'uno'oba', ku ts'o'okole' ka ts'iibtik u k'aaba'ob.

U ju'unil u k'a'amal taak'in		
U K'INIL	BO'OL	BUKA'AJ TAAK'IN:
TIN[TI] K'AMAJ TT:		
BUKA'AJ TAAK'IN:		
YO'OLAL:		
K'AABA'		
TU'UX YAAN		
KAAJ	TIN K'AMAJ	
BO'OTA'AK TT:		
BO'OL UUCH YEETEL:		
TAAK'IN ☐	U JU'UNIL BO'OL ☐	_____ JORONTS'IB K'AABA'
U XOOKIL _____	U NAJIL TAAK'IN _____	

		U NOJ LUMJAL MECICO Tu k'osob'u u lumjal Yucatané - heen je'el b'ile u nojpeché te Registro Civillo' kin' ts' o'ok o'oshe'el ts' u Apostole' ts' SEJULO'08 woon yapa' - ts' ts'elal o'os.			
JE JA'AKUUNAJ TS' O'AL _____ C/PAK: _____ C/PAK: _____		JE JA'AKUUNAJ TS' O'AL _____ C/PAK: _____ C/PAK: _____			
SEJICHE _____ 01 0000001	APOSTOLE _____ 0270	JE'CH'AN _____ CHEMAX _____	JE'CH'AN _____ 06/JUJO/1982		
SEJICH'AN KAKU _____		JE JA'AKUUNAJ TS' O'AL _____ YUCATAN			
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN:					
YALAB'IA C'AB' SALAM _____ SE'JUNJO'08		K' A'AB'AN: _____ 13/08		MÉRICO	
YU'OK JA'AB'AN: _____ CHEMAX _____		YUCATAN _____ MÉRICO _____			
JÓOK' TS' A'AL _____ U' A'AB'AN: _____	K' A'AB'AN: _____ 13/08	MÉRICO			
JA'AKUUNAJ TS' O'AL U' UYUM YETEL U' NA' U' A'AB'AN: _____ GRIGORO CIAU U'CH _____ SE'JUNJO'08					
SE'JUNJO'08					
MA'AXIA BALAM FICH _____ SE'JUNJO'08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN: _____					
JE K' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JA'AKUUNAJ TS' O'AL MA'AX KU JOOK' TS' A'AL K' A'AB'AN U' A'AB'AN: _____ 13/08					
MÉRICO					
JE JOOK' TS'					

U k'a'ajesa'al ba'axo'ob ts'o'ok u yila'al

Mayabil jímímbal

Yuum jímímbal, Yuum jímímbal
ka bin ti' le bejo'obo'
ti' le úchben bejo'obo'
u beji mayab...

Chúunk'in ka wíik u k'áak'il
u xik' jímímbal xik'ay
ka wíik yéetel áak'ab
u léet' bal yích xik'ok'ay.
Yuum jímímbal, Yuum jímímbal.
Ka wu'uyik ok'om k'aay
u k'aay chan ch'ooj tuusuy
ka wu'uyik yéetel áak'ab
u yawal pu'úyuy.

Yuum jímímbal, Yuum jímímbal
ka bin ti' le bejo'obo'
a'al ten wa túun ta wíaj
u chik'pajal...

Bey jump'él sak múuyal
j'ade' ka ka a jímíj
wa xan ta wu'uy jump'él k'aay
je'el bix u k'aay ko'olel.
Yuum jímímbal, Yuum jímímbal.
Te' wíak' a' xan in beelo'
sak múuyal fin wíaj
fin wu'uyaj xan le k'aayo'
jímímbal otal mokaen.
Yuum jímímbal, Yuum jímímbal.

Bécal, Campeche, 3 ti' julio ti' 2005.

In yaabilaj pool:

Tene' ma' k'imak in wóol', tumen ma' in wojel bix yanilechí,
máax yéetel yanech, ba'ax meyajil ka beetik. Kin káat
óhnik tech tu yó'alal a na'e ka yanak a ts'ibitk ten yó'alal
in wojéltik bix a beel.

A wirts'ine' jach Kaja'an, sámale' yaan in bisik ts'akbil,
chéen ba'ale' min'an ten taakin utia'al in ba'atik u ts'a'al,
le o'alale' kin káat óhnik tech ka a túuxt to'on 500 pesos
taakin, tumen k tukultike' leti' le bukaj ken u tojoltó.

Ma'alob túun, kin pátik ka ts'ibnakech yéetel ka a túuxt
le ba'ax K'aabéet to'on k káatik techó.

A yuum

Felipe Canché Tun

1. **K'oja'anil ku ts'akik:** U k'oja'anil chaampal
ku pakta'al tumen máak chokaj u yóol.
Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.
Bix u beeta'al: Ku cha'acha'al junsúutuk
yéetel anis.
Tu'ux kun ts'aabil: Tu ya'al le chaampalo'.
Bix u ts'a'abal: Ku cha'acha'al yéetel anise'
ku túuba'al tu ya'al chaampal.

2. **K'oja'anil ku ts'akik:** Chi'ibal pool.
Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.
Bix u beeta'al: Ya'ach'tbil yéetel anis.
Tu'ux kun ts'aabil: Tu'ux yaj.
Bix u ts'a'abal: Ya'ach'tbil u le' ichil anis, ku
p'a'atal t'ubtal junsúutuk ichil le aniso' utia'al
ji'ibil tu ka'atséelil u pool yéetel tu pachkab.

3. **K'oja'anil ku ts'akik:** Xlot' kok se'en.
Ba'ax ku ch'a'abal ti': U le'.
Bix u beeta'al: Chakbil.
Tu'ux kun ts'aabil: Ku yu'uk'ul.
Bix u ts'a'abal: Ku cha'akale' ku yu'uk'ul bey
chéen ja'e'.

- **Xok a meyaj, ku ts'o'okole' ka ketik yéetel ka wutskiintik wa k'a'abéet.**

U yo'oxp'eél p'iskaambal

Ts'íibt **beey** wa **ma'** ichil le ( ) yaan ta xno'ojo'.

XOOK

- In k'ajóol tu'ux ku meyaj le ju'uno'oba':

U Ya'ala'al u Páajtalil Wiiniko'ob Yóok'ol Kaab

( )

U Ya'almajt'aanil Meyaj ti' u Lu'umil México

( )

U ju'unil tak pool

( )

- In k'ajóol bix le ts'íibo'oba':

K'aay

( )

Túuxchi't'aan

( )

- In wojel ba'ax u biilal le ju'uno'oba':

Xóoxot' ts'íibo'ob

( )

Xíiwo'ob ku ts'aakankil

( )

- Je'el u páajtal in wa'alik ba'ax u k'áat u ya'al
jump'éel ts'íib chéen ikil in:

( )

Xokik u k'aaba' yéetel u ka'a k'aaba'obe'

( )

Xokik ts'e'ets'ek u xóoxot' ts'íibilo'obe'

( )

Núukik k'áatchi'ob yo'olale'

( )

- Kin k'ajóoltik máakalmáak u ma'alob tuukulilo'ob
jump'éel ts'íib.

( )

- Je'el u páajtal in kaxantik ba'axo'ob ku k'áata'al ten
ti' jump'éel ts'íibe'.

( )

- Kin na'atik ba'ax u k'áat u ya'al xóoxot' ts'íibo'ob
yéetel t'aano'ob kéen in xokej.

( )

- Kin k'ajóoltik ba'ax u k'áat u ya'al t'aano'ob je'el bix
yanik ichil le ts'íibo'.

( )

- Kin k'ajóoltik *letrao'*ob mejentak yéetel nuuktak ts'íibta'an ich maaya. ( )
- Kin k'ajóoltik bix le ts'íibo'ob ts'o'ok in wiliko'. ( )

TS'ÍIB

- Kin k'ajóoltik yéetel kin k'a'ajsik u jaatsilo'ob yaan ti' jump'éel ts'íib. ( )
- Kin yáax ts'íibtik yéetel kin tsolik in tuukulo'ob utia'al in beetik jump'éel ts'íib. ( )
- Kin ts'íibtik jump'éel ju'un je'el bix ka k'áata'ake', kex ma' chuka'an wa luk'esa'an ts'e'ets'ek u ts'íibili'. ( )
- Kin tsolik tuláakal in tuukul ichil jump'éel ts'íib. ( )
- Kéen ts'íibnakene' kin ts'aik ba'axo'ob k'a'abéet u bisik jump'éel ts'íib: ( )
  - U k'aaba' ( )
  - Kin p'atik u yáam ichil xóoxot' ts'íibo'ob ( )
  - Kin p'atik u yáam utia'al u ts'a'abal oochel ( )
- Kin ka'a xokik le ts'íib tin beetajo' yéetel kin wutskiintik wa k'a'abéet. ( )
- Kin jach ilik wa tin ts'íibtaj le ba'ax tin yáax tukultajo'. ( )
- Kin meyajtik nukuch *letrao'*ob ich maaya keen ts'íibnaken. ( )

Notas

[illegible]

Notas

[illegible]

Notas

[illegible]

Notas

[illegible]

Notas

[illegible]

Notas

[illegible]

Nombre de la persona joven o adulta

Apellido paterno

Apellido materno

Nombre(s)

Marque con una paloma ☒ las habilidades de cada Unidad que se hayan completado satisfactoriamente.

RFE o CURP

Unidad I

- ☐ 1. Menciona el contenido posible de un texto a partir de sus características.
- ☐ 2. Lee y comprende frases sencillas.
- ☐ 3. Lee palabras.
- ☐ 4. Comenta sus puntos de vista después de haber escuchado un texto.
- ☐ 5. Escribe su nombre completo correctamente.
- ☐ 6. Identifica el uso de mayúsculas y minúsculas.
- ☐ 7. Expresa oralmente las ideas de un texto que va a escribir.

Unidad II

- ☐ 1. Menciona el contenido posible de un texto a partir de sus características.
- ☐ 2. Lee frases y explica su contenido.
- ☐ 3. Menciona las ideas expresadas en un texto leído.
- ☐ 4. Busca el significado de palabras desconocidas.
- ☐ 5. Comprende el significado de palabras a partir de la situación comunicativa presente.
- ☐ 6. Escribe datos generales de identificación.
- ☐ 7. Reconoce el uso de mayúsculas y minúsculas.
- ☐ 8. Expresa oralmente las ideas de un texto que va a escribir.
- ☐ 9. Expresa oralmente la posible organización de las ideas en un texto.

Hago constar que se completó satisfactoriamente esta Unidad.

Fecha

Nombre y firma del asesor o asesora.

Hago constar que se completó satisfactoriamente esta Unidad.

Fecha

Nombre y firma del asesor o asesora.

HOJA DE AVANCES

Empiezo a leer y escribir en mi lengua.
Maya

Autoevaluación final

¿Qué aprendí?

¿Para qué me sirve?

Nombre y firma de la persona joven o adulta

Datos de la aplicación

Fecha

Lugar de la aplicación

Nombre del aplicador/a

En este material encontrarás diferentes actividades con el propósito de iniciar el aprendizaje de la lectura y escritura, además descubrirás los diferentes usos de la escritura que puedes darle a tu lengua. Recuerda que tu lengua sirve cuando la usas.

Ichil le ba'axo'ob ku taasik le áanalte'a' yaan a wilik u jejeláasil meyajo'ob ku ya'ala'al tech ka a beetej, tumen le je'elo'obo' yaan u yáantikecho'ob utia'al a káajsik a kanik xook yéetel ts'íib, uláak' ba'al xane' yaan a k'ajóoltik u jejeláasil bix je'el u páajtal u meyaj le ts'íibo'ob ich a maaya t'aano'. K'a'ajak teche' a maaya t'aane' ku k'a'abéetchajal kéen yanak a beetik waba'axo'ob yéetel.

Ku ts'a'abal siibil

DISTRIBUCIÓN GRATUITA